

BEŞİNCİ SULTAN MURAD'IN TEDÂVİSİNE VE
ÖLÜMÜNE AİT RAPOR VE MEKTUPLAR

1876 — 1905

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Balıkesir Milletvekili ve T. T. Kurumu Üyesi

Amcası Abdülaziz'in biran evvel yerine geçmek istiyen Abdülmecid'in büyük oğlu veliahd Murad efendi, (doğumu 1840) Abdülaziz'in bilhassa son zamandaki asabî ve hırçın hareketleri sebebiyle epi taraftar peyda etmişti; veliahd, münevver ve kendisinden iş beklenir hür fikirli olduğundan etrafında uyanık, yenilik taraftarı bir sınıfı toplamış bulunuyordu; hakikaten gerek o sıralarda ve gerek daha sonraları saltanat hânedanı arasında Sultan Murad kadar, münevverler üzerinde sempati yapmış bir hükümdar gelmemiştir.

Murad efendi nihayet 1293 h. 1876 m. de Abdülaziz'in hal'i üzerine senelerdenberi ihtirasla beklediği saltanata nail olmuş ve *Beşinci Murad* adıyla Osmanlı tahtına oturmuştu. Akli başında olan Abdülaziz "cünun-ı mutbık ile mecnun,, olduğu hakkında verilen fetva ile tahtından indirilmiş ve akli başında diye hükümdar ilân edilen Beşinci Murad da cülusunun üçüncü günü Ayasofya camiine yaptığı ilk selâmlıkta cinnet alâmetleri göstermişti.

Sultan Murad'ın bu hali vükelâyı telâşa düşürmüş, gerek İstanbul'daki doktorlara ve gerek Viyana'dan getirilen profesöre muayene ettirilmiş ise de iyi olamayacağına dair kat'i raporlar alındıktan sonra ister istemez hal'ine karar verilerek yerine kardeşi ve veliahdı Abdülhamid'in getirilmesi takarrür etmiş, bunun üzerine keyfiyet Abdülhamid'e bildirilerek Topkapı sarayına davet olunmuştu. Sadr-ı âzam M. Rüştü paşa tarafından yine oraya çağırılan mabeyn başkâtibi Sadullah beye de Sultan Murad'ın hal'i tebliğ ve kendisini derhal Beşiktaş (Dolmabahçe) sarayından Çırağan sarayına nakletmesi ve keyfiyeti Sultan Murad'ın

validesine bildirmesi emrolunmuştur. Beşinci Murad'ın hükümdarlığı üç ay üç gün sürmüştü.

Hakikaten kendisinden büyük işler beklenen, meşrûtt idareye taraftar olan bu uyanık fikirli hükümdarın hal'i hükümet erkânını müteessir ettiği gibi memleket dışında da teessür uyandırmıştı¹. Hattâ Sultan Murad'da ilk cinnet alâmeti görüldüğü zaman serasker Hüseyin Avni paşa, Abdülaziz'in tekrar hükümdar olması ihtimalini düşünerek "Hânedanın içinde en değerlisi bu idi, o da böyle oldu,, diye teessür ve endişesini gizlememişti.

Sultan Murad, gerek şehzadelğinde ve gerek veliahdlığında içkiye fazla düşkün olduğu için âsâbını bozmuş ve onun bu ibtilâsında şehzadeligindenberi maiyyetinde bulunarak hükümdarlığında ikinci mabeyincisi olan Seyit bey mühim âmil olmuştu. Bundan başka sultan Aziz'in, kendi oğlunu kendisinden sonra hükümdar yapmak istemesi veliahdi daimi surette düşündürmüş olduğu gibi 1876 mayıs ibtidasında vukua gelen *softalar kıyamu* üzerine Sultan Aziz'in Murad efendinin hiçbir tarafa çıkamaması hakkındaki iradesi de kendisinde suikasd yapılacağı vehmini uyandırmıştı. Veliahd, bu korku içinde bulunduğu sırada Abdülaziz'in hal'ini tertip eden hey'et hükümdar olacağı günü kendisine bildirmişken bir şüphe üzerine bir gece evvel hal'e karar verilmiş olması ve bu karardan da veliahdin haberdar edilmemesi Murad efendinin zâten bozulmuş olan âsâbını büsbütün sarsmış olduğundan biat günü bile kendisinde hissedilir derecede gayr-i tabiflik görülmüştü².

¹ Sultan Murad'ın hal'inin Avrupa'da masonlar tarafından teessürle karşılanmış olduğunu Mısır'lı prens Halim paşa, Memduh paşaya söylediği zaman bunu hayretle karşıladığını yine Memduh Paşa beyan etmektedir (*Hali'ler-iclaslar*, s. 133). Bu kayıttan, Memduh paşanın, Sultan Murad'ın daha veliahd iken mason locasına intisap ettiğini duymamış olduğu anlaşılıyor.

² Bu hususta makale arasındaki Doktor Âkif paşa ile Kapoleon'un müşterek raporlarına bakınız.

Abdülhamid, Midhat paşa ve arkadaşlarının muhakemesi esnasında Midhat paşadan, Sultan Murad'ın cinnetine dair aşağıdaki suali sormuş ve cevabını almıştır ki aynen şöyledir :

Abdülhamidin sorusu

Din ve nâmusunuz üzerine bâd-el-kasem Sultan Murad'ın cülûsunun ilk gününde itbaren ne vakte kadar kuvve-i aklıyesi yed-i iktidarında ve ne vaktitten sonra şûuruna halel geldiğini kendi dest-i hattınızla [hatt-ı destinizle]

Sultan Murad'ın hal'inden itibaren vefatına kadar geçen yirmi sekiz senelik müddet, Sultan Abdülhamid'i huzursuz bırakmıştır ; çünkü münevverler tarafından sevilen sabık hükümdarın Avrupa'ya kaçırılmak istenmesi tekrar iclâs için yapılan Ali Suâvî vak'ası ve masonların kaçırma faaliyeti, bilhassa ilk devirlerde, zaten vesveseli olan Abdülhamid'i uyanık davranmağa sevketmiştir.

Abdülhamid, bir gün gelip iyi olursa Murad'ın kendi yerine hükümdar olacağından daima endişe etmiş ve bu hususta yukarıda zikrettiğimiz hadiseler de bu korkusunu teyit eder mahiyette bulunmuş olması sebebiyle biraderi ile onun validesini öldürmek istemiş³; gerek Ali Suâvî vak'asını müteakip⁴ ve gerek Mithad

şimdi tahiren beyan buyurmanız irade-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî iktizay-ı celilindedir.

Bunun altına Midhat paşa'nın kendi el yazısıyla yazdığı cevap :

Din ve nâmusum üzerine kâsem ederek beyan eylerim ki Sultan Murad'ın cinneti cülûsunun haftası olan salı günü teayyün idüp meydana çıkmıştır. O güne kadar kuvve-i akliyesi yed-i iktidarında idi. Cülûsun beşinci cumartesi günü umum vükelâyı kabul iderek cümleye hitaben bir mekale îrad etmek istedi ise de mizacında bazı inhiraf olduğu beyaniyle itizar idüp irtesi gün dahi Abdülaziz merhumun irtihali münasebetiyle kendüsünde eser-i teessür görüldü ise de bu ahvalin hiç birisi kuvve-i zihniyesini ihlâl itmemişti. 8 Temmuz sene 97

Midhat

Midhat paşa merhumun bu cevabı Sultan Murad'ın tamamen cinnet eseri göstermediğini bildirir. Kendisine bu hastalığın cülûsunun üçüncü cuma günü baş gösterdiğini ikinci mabeyinci Seyit bey ile Başkâtip Sadullah bey [paşa] söyledikleri gibi raporlardan da böyle olduğu anlaşılıyor. Abdülhamid'in bunu sorması, aklı başında olduğunu öğrendiği Sultan Murad aleyhine âmir-i mücbir olduğu için fetva ve karar almaktı.

³ Bu hususa dair *Mir'ât-ı Hakikat*'de (C. 1, s. 172) şu kayıt vardır : "... Namık paşa rivayet eder ki o esnada kendisi (yani Namık paşa) ve Sadr-ı âzam Mehmed Rüştü paşa, saray-ı hümâyuna celb olunup Sultan Murad'ın ve validesinin, mücerred hıfz-ı âsâyiş-i umumî için saray-ı vücuttan kâşâne i ademe izamları hakkında damad Mahmud paşa vasıtasıyla taraf-ı şâhânedan mahremâne reyleri sual olunur; Namık paşa «Bu madde bizden sorulacak şey değildir, umur-ı şer'iyyededir, icab-ı şer'isi araştırılmak lâzımdır» cevabını vermiş ve sadr-ı âzam da anı tasdik etmiş olduğundan mesele bu kadarla kalmıştır». Yine aynı şeye dair Sadullah paşa merhumdan naklen Mehmed Galip beyin *Sadullah paşa yahut mezardan nida* isimli eserinde (s. 65) de şöyle bir kayıt vardır : Ali Suavî vak'asından sonra Başvekil Sadık, Mütercim Rüştü, Ahmed Vefik ve Saf fet paşalardan mürekkep Yıldız sarayında teşkil edilmiş olan bir komisyon toplantısında, damad Mahmud paşa komisyon odasına gelip ellerini kapının

paşa muhakemesi esnasında Abdülaziz'in katlini emretmiş olmakla itham ettiği sabık hükümdarın âmir-i mücbir olduğuna dair fetva bile almıştı ; mason olan Sultan Murad'ın, bazı karinelere göre, Avrupa'da mason localarına mensup kiral, veliahd ve prensler tarafından himaye edilmiş olması ve cinnet halinde bulunması Abdülhamid'in, biraderi aleyhinde daha ileri gitmemesini icabettirmiştir⁵. Bir kayda göre Çırağan'daki Ali Suâvi vak'asından sonra Yıldız'a aldırıldığı Sultan Murad'ı, *Kleanti Skaliyeri*'nin tehdidi üzerine tekrar Çırağan sarayına iadeye mecbur olduğu söylenmektedir⁶.

iki tarafına dayayarak « *Efendimiz buyuruyorlar ki bu Suâvi hâdisesi selâmet-i memleket için endişeyi mucip bir şeydir ve bunun tekerrürü muhtemeldir ; o cihetle hâkan-ı sabıkın bir çaresine bakılırsa mülk ve millete hizmet edilmiş olur* » demiş. Bu kayıt, zannıma göre bu makalenin sonundaki II ve III numaralı vesikalar ile alâkadardır. Abdülhamid'in Sultan Murad'ı öldürmek için bazı fetvalar almış olduğunu arşiv vesikaları arasında görmektediriz.

⁴ Ali Suâvi vak'asını müteakip Başvekil Sadık paşanın riyasetindeki heyeti-vükelânın Sultan Murad'ın Topkapı sarayında sıkı bir muhafaza altına alınmasını veyahut Kütahya, Isparta veya Sivas şehirlerinden birine yollanarak orada mahfuzen ikamesini ve validesi Şevkefzâ kadının da Hicaz'a gönderilmesini tavsiye eden kararlarını havi mazbata müsveddesi makalenin sonundaki II numaralı vesikada görülmektedir; bundan başka yine aynı vak'ayı müteakip Sultan Murad'ın kendisine ait ne kadar silâh, mücevherat ve para varsa onların müsadresine dair yine Sadık paşanın başkanlığındaki heyetin vermiş olduğu (21 ca sene 95 ve 11 mayıs sene 94) tarihli kararı havi arıza sureti ile silâh ve mücevherat listesi suretleri de vesikalar arasına konmuştur.

⁵ *Bellekten*'in otuzuncu sayısında çıkan (*K. Skaliyeri-Aziz bey komitesi*) makalesine (S. 245) bakın. •

⁶ Sultan Murad, Suâvi vak'asından sonra Yıldız bahçesinde Malta köşküne hapsedildiği zaman, dostu ve Prodos Mason mahfilinin ustası muhteremi olan *Kleanti Skaliyeri*'ye gönderip anın çok değerli bir vesika olarak saklamış olduğu tezkirede şu suretle tazallum ediyordu: « *Eğer beni bu yerden kurtarmazsan Malta köşkü benim mezarım olacaktır* ». Bu tezkireyi okuyan Kleanti, büyük bir cür'etle Abdülhamid'e hitaben aşağıdaki beyannâmeyi kaleme alarak altına *komite* imzasını koyduktan sonra bunu Eastern Express gazetesine göndererek neşredilmesini eğer yayınlanmıyacak olursa komite tarafından öldürüleceğini gazetenin müdürüne bildirmiş; gazetenin müdürü Whitaker vaziyeti mabeyn müşiri Said paşaya anlatarak ne yapması lâzım geleceğini sormuş; o da omuzlarını silkerek sadece *neşredersiniz* demiş. Beyannâme neşredilir edilmez gazetenin ilk nüshası Yıldız'a mabeyn müşiri İngiliz Said Paşa'ya gönderildiğinden o da Abdülhamid'e takdim etmiş; pâdişâhı büyük bir telâş almış, gazete müdürü saraya çağrılıp gazetesi kapatılarak İstanbul'dan çıkarılmış ve naklettiğim makalenin kaydına göre Said Paşa da Kon-

Midhat paşa ve diğerlerinin muhakemelerini müteakıb Abdülhamid'in, biraderi hakkında fevkalâde olarak saraya topladığı heyet-i vükelâyâ mabeyn tahrirat-ı ecnebiyye kâtibi Mahmud Münir bey vasıtasıyla tebliğ ettiği irade dikkate şayan olduğundan aynen buraya alıyorum :

**Sarây-ı Hümâyunda müteşekkil meclis-i fevkalâdede
9 Temmuz ve saat üçde ser kurena Hamdi Paşa hazır
olduğu halde tebliğ ettiğim irâde-i şâhanedir**

Efendimiz cümlenize selâm-ı şâhâne buyurdular; meclis-i fevkalâdenin temyiz ve tefrikine havale buyurdıkları cihet Sultan Aziz merhumun katli için ya hâkan-ı sabıkın emr-i cebrîsi vardır veya hut mahkûm olan paşalar bu fiili kendiliklerinden icra etmiş ve ettirmişlerdir; işte bu iki suretten ibarettir. Sultan Murad'ın emr-i cebrîsi olduğu istidlâl olunuyor; çünkü kaatiller müşarünileyhin on beşer yirmişer senelik adamlarıdır; Nuri paşa mabeyn müşiri, Mahmud paşa damad, Midhat paşa olvakıt vükelâdan müteneffiz bir zat oldukları halde sarây-ı hümâyunda bulunuyorlar idi. Mustafalar ile şürekâsına verdikleri emir de sarây-ı hümâyunda vukubuldu; Sultan Aziz merhum da yine sarây-ı hümâyunun Fer'iyyesinde idi; bunlar ile beraber mahâkimin hükmünden sonra Nuri ve Mahmud paşalar kaatillere verdikleri emir, Sultan Murad'ın emr-i cebrîsini anlara tebliğden ibaret olduğunu bu kere mahtum varakalarla beyan eylediler. İş şu hale müncer olduktan sonra velev ki mahkemenin hükmü mevcut olsun mahkûmların idamına yâni hükm-i mahâkimin icrasına gitmek muvafık-ı adalet olamayacağı; efendimizin adaletle meşhun olan vicdan-ı şâhâneleri his buyurmaktadır; eğerçi delâil-i mesrûde ve ifadât-ı meşrûha ile Murad efendinin âmir-i mücbir olduğu kabul olunur ise o halde mahkûmların tahff-i cezası için ancak bir medar olabileceği ile beraber adl-ü hakka dahi tevfi-k-i hareket olunmuş olacağı derkârdır; eğerçi delâil ve ifadat-ı meşruha kabul buyurulmaz ise o halde mahkûmların tahfif-i cezalarına hiçbir mahal olmayacağı dahi bedihîdir.

ya'ya (Ankaraya) sürülmüş . Lâkin beyannâmenin neşri icabeden tesiri yaptığından Sultan Murad Çırağan sarayına iade olunmuştur (8 nisan 1934 ve müteakip tarihli fransızca *Akşam* gazetesinde neşredilen *Kleanti Skaliyeri ve Nakşibend kalfa* makalelerinden ; yazan bizzat Skaliyeriden naklen Ali Nuri bey merhum.)

Murad efendinin âmir-i mücbir olduğunun kabulü müşarünileyhin icray-ı cezası için bir vesile olamayup zira velevki Sultan Aziz merhumun katli için verdiği emr-i cebri hâl-i sıhhatinde vukubulduğu tahkikat-ı vâkıadan ve dün akşam Midhat paşanın Sultan Murad'ın cülûsundan bir hafta yâni Sultan Aziz merhumun vuku-ı vefatından üç gün sonra hâl-i sıhhatte olduğu hakkında delâilile beraber verdiği varakasından müsteban olmuş ise de elyevm Murad efendi mecnun olduğundan kendisine ne şer'an ve ne de nizamen hal-i cinnetinde mazhar-ı mücazat olamayacağı malûm-ı şahanedir. kendüsünün vücudı menfaat-i memleket için muzir olup da kaldırılması itikadında bulunmuş olsaydı Suâvi maddesi gibi bir hal-den iğtinâm-ı fırsat olunabilirdi; fakat şevketmeâb efendimizin şefkat-i şâhaneleri o gibi şeylere mâni olmuş ve olmakda bulunmuş olduğu elyevm kemal-i rahatta ve taht-ı mahfuziyet-i şâhânedede bulunmasîle de sabittir. Şu iki noktanın temyiz ve tefrikinden maksad-ı şâhâne mahz-ı iltizam-ı adalet olduğunu balâdaki tafsilâtla beraber irâde-i adalet ifade-i hazret-i pâdişahi üzerine meclis-i mahsusunuza tebliğ eylerim,,

Mühür

Mahmud Münir

Tam yirmi sekiz sene Çırağan sarayında sıkı bir nezaret altında yaşamağa mahkûm olan beşinci Sultan Murad'ın, cülûsundan itibaren mübtelâ olduğu akıl hastalığının tedavisi için gösterilen ihtimamlar ve hakkında verilen raporlar ve yine bu hususta valide sultanın, oğlunu okutmak suretiyle gösterdiği faaliyete rağmen ilk birkaç sene zarfında hastalık bütün şiddetiyle devam etmiştir. Tarih sırasıyla suretlerini aşağıya koyduğum doktor raporlariyle valide sultanın dışarıdaki okuyuculara yollamış olduğu mektuplar bu hükümdarın hastalığına ve ne gibi zarurete binaen hükümdarlıktan hal edildiğine dair bize tam mânasiyle bir fikir vermekte ve tarihin bazı mübhem noktalarını aydınlatmaktadır.

Sultan Murad'ın bir an evvel iyi olması için, Abdülaziz'i hal edenler cidden büyük gayretler sarf etmişlerse de cuma selâmlıklarında ve sarayda görülen gayr-ı tabii halleri bütün ümitleri boşa çıkarmıştı⁷. Tabib raporlarına ve cülûsu esnasında bulunanların

⁷ Valide Sultan tarafından oğlunun vaziyeti hakkında belki de okuyuculara yazılan ve baş tarafına « olan halin tarifi budur » başlığı konmuş olan mektup aynen şöyledir:

«İbtida hanım ile güzel güzel söyleşiyorken gözlerini havaya dikip ve gö-

söylediklerine göre, Sultan Murad hükümdar yapılmak için gece sabaha karşı dairesinden alındığı sırada çok korkmuş, âsâbı bozulmuş ve Abdülaziz'in ölümünün ânf olarak kendisine tebliği de sıhhati üzerine tesir ederek hastalığı artmıştır.

Sultan Murad'ın, veliahtlığı zamanından beri hususî tabibi *Kapoleon* adında bir İtalyan olduğundan ibtida bu doktor yeni hükümdarın tedavisine memur edildi ise de rivayete göre bunun yaptığı yanlış tedavi Sultan Murad'ı zayıf düşürmüştü. Zamanın ilerlemiş olan tababetine tamamiyle vakıf olmıyan, fakat senelerden beri saray tabibliğinde ve Sultan Murad'ın hususî doktorluğunda bulunarak mevki almış olan *Kapoleon*, yine rivayete göre hastanın boynuna ve kulaklarının arkasına yetmiş kadar sülük yapıştırmak suretiyle padişahın bünyesinin sarsılmasına ve fazla kan zayi etmesine sebep olmuş imiş.

Elimizde en eski tarihli olarak Avrupa'dan getirilen doktor *Pana* tarafından verilmiş olan 14 Temmuz 1292 (26 Temmuz 1876) tarihli raporda hastayı tedavi etmekte olan diğer doktorlarla görüşüldükten sonra aşağıdaki tedavi sureti tavsiye olunmuştur.

“Temmuz'un on ikinci pazartesi günü akşamı ve ertesi salı günü sabahı Salih efendi⁸ ile birlikte olarak Sultan Murad Han hazretlerini gördüm ; rey-i âcizânemce kendüleri iztirabı derundan münbais olarak cümle-i asabiyyenin suret-i umumiyeye de muhtel olmasından muztarip olmuşlardır. Hastalığın ibtiday-i

zünün bebeği büyük olarak ufak ufak kendü kendüsüne söyleşerek ve söylediği söz ne olduğu anlaşılmıyarak bir yarım saat ve bir çeyrek kadar bu hal üzere iken hemen hanım deyip o işi teklif eder ; hanım da efendim olmaz cevabını verdiği halde niçin olmaz diyorsun diye işte emredin bunu öldüreyim diyerek hanımı döver ; hiç gözünü tavandan ayırmıyarak ben ne yapayım böyle emrediyorlar der ve iki yeşil elbise giyen görüyor ; fakat ismini söylemiyor ; onlara bakıp gülüyormuş. Evvel böyle değil idi, yanına vardıktan sonra bu hal meydana geldi. Bir düziye böyle iş olur mu ? bunun yoluna koymasının çaresini sizden isterim ; ilerisi fena olur diye korkuyordum. Kadın yanında olduğu halde daima o işi teklif ediyor, bu da olur mu ? sonra vücuduna zarar gelmez mi ? yedi günden sonra daha başkasını yanına aldı ; bakalım şimdiki halde uyku uyuyor ; biraz gevşeklik gelmiş ise de inşallah geçer. Bu halden sonra taşra çıktı ; bu gevşekliği ondan biliyoruz ; yarın bakalım nasıl hal kesbeder?».

⁸ Bu Salih efendi, meşhur hekimbaşı Salih efendi olup Maarif nezareti müsteşarı iken Sultan Murad'ın cülüsünü müteakib valide sultan kethüdalığına tayin olunmuştu.

zuhurundan beru müdavat eden etibbânın ifadesine göre bu hale ol vakit daha şiddetli surette duçar olmuşlar iken muahharen icra edilen müdavat-ı münasibenin tesirat-ı hasenesi müşahede kılınmıştır. Buiyiliğe nazaran elhâletü hâzihi devam eden ihtilâlin yine o veçhile yani sükûnet verici banye (ban-yo) lere girmek ve havây-ı ceyyid istişmam etmek ve bahçe içinde gezmek ve mideyi itâb etmiyecek suretle kuvvet verici yemek ve alehusus uykusuzluğu def için hâmir-ı tutya istimâl eylemek, velhasıl her nevi müeddi-i ıztırâp halâtтан ictinab ettirmek yolunda müdavata devam ile azar azar mahvolacağında çok ümit vardır.

İşbu beyanname-i tıbbîyi şehri temmuzun ondördüncü çarşamba günü Dolmabahçe saray-ı hümayununda doktor *Kapoleon* ve *Salih efendi* ve *Âkif paşa* ve doktor *Monceri* ile bilmüzakere tahrir eyledim.

Müşarünileyh hazretlerinin bir miktar Bordo şarabı içmeği ziyade arzu ettiklerini işittiğimden kendülerine su ile karışık olduğu hale günde bir rubu şişe Bordo ve keza çok su ile karışık olarak bir ons (sekiz dirhem) kadar da konyak verilmesini ve şayet bunlar mucib-i tahrik olur ise istimâlinin tatil edilmesini rey eyledim.,,

Doktor *Pana*'nın bu teşhisine göre Sultan Murad'ın hastalığı cümle-i asabiyyesinin umumî surette bozuk olmasından ileri gelmekte idi; fakat hastada bir salâh eseri görülmediğinden ve hastalığın uzaması dahilî ve haricî dedikoduyu mücip olduğundan dolayı daimî surette tabib-i müdavilerden rapor alınmakta idi. Doktor *Pana*'nın raporundan sonra 1 Ağustos 1876 tarihli Doktor *Âkif paşa* ile *Kapoleon* taraflarından ve cülûstan iki ay sonra verilmiş olan müşterek raporda Sultan Murad'ın hastalığının sebebi ve bunun bir tarihçesi nakledilmekte olup bu dikkate şayan olan vesikada aynen şöyle denilmektedir :

Fi 1 Ağustos 1876 tarihiyle Doktor Âkif Paşa ve Kapoleon tarafından müştereken verilen raportun tercemesidir

Sultan Murad Han hazretleri otuz yedi yaşında olup mizaçları gayet asabî ve bünyeleri sâlim ve kavîdir; kendüleri obeş senedenberi birçok ahval-i müşkile ve tehlike için-

de muammer olmuşlardır. Geçen mayıs ayı ibtidalarında henüz veliahd-ı saltanat oldukları halde talebe-i ulûmun vuku bulan hareketleri üzerine dairelerinden harice çıkmamak için bir emr-i pâdişahî sadır olmasıyla bundan dolayı kendülerine su-i kasd havfi târif oldu ve yirmi beş gün ve yirmi beş gece bazı ahvalce ifrat ettiklerinden bu da ziyade kesret-i tehey-yüci istilzam eyledi.

İşte bu suretle cereyan eden bir hal içinde şehri mezkûrun otuzuncu günü hûlul edip taht-ı saltanata cûlûs ettiler. O gün icra olunan harekât-ı askeriyye frası havf ve dehşet etmesiyle kendülerinde bir noktaya hasr-ı efkâr edercesine bir düşünmek ârızası nümâyan olmağa başladı; elhasıl haziranın dördüncü günü amcaları merhumun itlâf-ı nefis ettiklerini haber verdiler; bu vak'a-i gayr-ı müterakkibe kendülerine bir sadme-i hatime olduğundan o günden itibaren kendüleri hazine ve mütefekkir ve sâkit görülür idi; nihayet-ül-emr mâh-ı mezburun onuncu günü müşarünileyh hazretlerinin elhaletü hâzihi mübtela oldukları hastalığın alâmet-i müdhişesi birdenbire zuhur eyledi; kendülerini şanlarına şeyn gelmiş ve aleyhine kıyam olunmuş ve menfur olmuş tasavvur ederler ve vücudı olmayan bazı şeyleri görüyor ve işitiyor gibi zanniyat-ı şedde ile müteazzi olurlar idi; hattâ bir takım fareler hayal edip ondan da korktulâr. Böyle zıcret-i kalb arasında telef-i nefis etmek için mukavemet olunamayacak derece harekâta kalkışurlar idi; işbu alâmet elyevm hâl-i devamdadır.

Müşarünileyh hazretleri vücutca hal-i tabii üzeredirler; dimağdan başka kâffe-i âlât yolunda hükümlerini icra ediyor; mefluciyyete müteallik hiçbir alâmet-i zâhire yoktur.

Hastalığın esbab ve alâmatı berveçh-i meşruh takarrür etmiş olduğundan zırde vazi-ül-imza olanlar, şu minval üzere beyan-ı hâl ederler ki bu hastalık hayat-ı akliyyenin gayet ağır bir zıcret ve ıztırabı olup bunun da esbab-ı mühiyyesi dâ-i küül olduğu gibi birdenbire meydana çıkması dahi vukuat-ı fevkalâde ve müdhişenin eseridir.

Bu hastalığın istidlâl-i netayici bahsine gelince bu meselede gayet ihtiyat lâzımdır ve her ne kadar illetin şifayap olmak ihtimali mutlaka red olunamaz ise de bununla beraber

şurası dahi hatırdan çıkarılmamak iktiza eder ki ifakat ümitleri illetin imtidadı ile nisbet-i mütehâlîfe üzeredir.

İki doktorun vermiş olduğu bu rapor Sultan Murad'ın iyi olması ihtimalinin pek az olduğunu göstermekte idi. Bunun üzerine vaziyetten pek müessir olan خلع hali erkânı daha esaslı ve kat'î bir rapor alınmasına lüzum gördüklerinden Viyana Üniversitesi profesörlerinden akıl hastalıkları mütehassısı *Leidesdorf* İstanbul'a getirilmişti. Leidesdorf, zamanının meşhur mütehassıslarından olup zevci Prens Alber'in vefatı üzerine hastalanan İngiliz Kırالیçesi Viktorya'yı tedavi etmek üzere Londra'ya çağrılmış ve böylece şöhreti artmıştı.

Leidesdorf sarayda kalarak hastasını müşahede altında tuttu ve neticede 13 ağustos 1876 tarihli mufassal raporunu verdi. Bu mühim raporun fransızca olan aslı ile tercemesi vesikalar arasına konulmuş olup aşağıya nakledilen sûret türkçesinden alınmıştır.

13 Ağustos 1876 tarihinde Viyana Üniversitesi muallimlerinden Doktor Laydesdorf'un verdiği raportun tercemesidir

Sultan Murad Han hazretlerinin hastalıklarına dair doktor Kapoleon tarafından verilen tafsilât-ı sahiha ve müdakkikane ve bizzat icra ettiğim muayenat-ı mükerrere, müşarünileyh hazretlerinin düçar oldukları hastalığın keyfiyeti hakkında malûmat-ı kâfiye hasıl eylemiştir.

Müşarünileyh hazretleri bir maraz-ı asabî-i cünunî'ye giriftar olmuşlardır ki bunun da esası küüliyyet-i müzminedir; o da bazı sademat-ı maneviyye sebebiyle ahiren tezayüd etmiş ve bu esbabın şiddet ve terakümüne mebnî vücutca pek ziyade iras-ı mazarrat eder bir hale gelmiştir.

Müşarünileyh hazretlerinin ispirotolu meşrubat istimalinden men olunması lüzum-ı kat'îsinin dahi zahiren pek ağır olan ve bazan tezayüd eden alâmatda dahli olduğu şüphesizdir; maraz-ı asabî-i cünunî tazyikat-ı maneviyyeden hasıl olan tenezzülden ve ziyade ıztırab-ı kalb ile gelip geçici adem-i temyizden münbais olarak ân-ı vahidde zuhur eden harekâttan ibarettir; bu hale bir de uykusuzluk veyahut kifayet derecesinden az uyku uyumak munzam olmuştur ki bu da asabî ve marazî bir teheyyüç hali iras ediyor.

Hal-i tabîi üzere kemal-i dikkatle icra ettiğim muayene matluba iyice muvafık bir netice vermiştir; şöyle ki havass-ı bâsıra ve sâmia ve şâmme yolunda hükümlerini icra etmektedir; tekellümde ikna ve teşevvüş yoktur; göz bebeklerinin eb'ad-ı fizyolociyesi mütesavî ve fi'li serîdir; kalb yolunda hükmünü icra etmekte olduğu misillû inbisat ve fart-ı nümûv halinde de değildir, iki perde-i sada temizdir, desamat derece-i kâfiyededir; muayene olunabilen şıryanlarda hiç bir gûna katılık yoktur; ak ciğerler tamamiyle serbest ve temiz ve vüs'at-ı kâmile halindedir; karaciğer hal-i tabitsinden ne katılaşmış, ne de küçülmüştür, yalnız fass-ı yesarı biraz tevessü eylemiştir. Dalak eb'ad-ı fizyolociye üzeredir; vezâif-i hazmiyye yalnız ifragatta bazı ittiradsızlıktan mâada hiç bir veçhile hal-i aslîsinden huruç etmiyor; vesait ve mecari-i bevliyye tâhirdir, ciltte çiban ve kızılık gibi şeyler kat'â yoktur. Mide bir muhattf nezle-i müzmine sebebiyle bir miktar basittir. Cümle-i akliyye lâyikiyle nümûv halinde ve harekâtı hal-i aslîsinde olup lisanda felc-i haffften ve inhiraftan eser olmadığı gibi hiss-i umumîde dahi hal-i aslîden huruç eseri yoktur. Müşarünileyh hazretlerinde her nevi maraz-ı haricî-i dimağînin vücuduna kail olmayan işbu muayenenin neticesinden anlaşıldığına göre ârizanın makarrı, cümle-i asabiyyenin tâ merkezinde olduğunda hiç şüphe kalmamıştır.

Müşarünileyh hazretlerinin vücutca iyi halde bulunmalarına ve sinlerinin dahi binnisbe genç olmasına ve avâzının kalil-ül-ımtidat bulunmasına mebni hastalığın karın-i şifa olmağa kabiliyeti vardır; bununla beraber ifakatin husuli için tıbbî ve gayr-i tıbbî, bazı müdavata lüzûm vardır ve bu babta pek büyük sabretmek iktiza eder; fakat ifakatin öyle vesait-i mahsusa ile husuli ümit edilmemeli ve böyle bir hastalığın lâakal üç aydan evvel def'ine muvaffak olunmıyacağı bilinmelidir.

Tıbben icrasını teklif ettiğim ve müşarünileyh hazretlerinin etibbasiyle kararlaştırdığım müdatat tahriren başkaca beyan olunacaktır. Bu babta yazılacak varakada münderic olacağı veçhile gayr-i tıbbî idilecek müdatat dahi evvel-i emirde müşarünileyh hazretlerinin bir suret-i mürettebede imrar-ı zaman etmeleri ve bir taraftan imkân müsait olduğu derecede her nevi ıztırab-ı derunı müeddi halâtattan teb'id edil-

mesi ve bir yandan dahi hal ve istidadlarına göre zihinlerinin suret-i leyyinede işgal ve kendülerinin hafif işlerle meşgul edilmelerinin tecrübesi hususlarından ibarettir.

Bu hususta Bab-ı Âlî'nin nazar-ı dikkatini bir diğer nokta-i nâzike imale etmeğe cesaret eder isem vazifemin haricine çıkmış olmaktan ihtiraz etmem; şöyle ki, şimdi bütün dünya devlet-i aliyyeye ve onun hükümet ve hükümdarlarına hasr-ı nazar etmiş ve her gün bin kişi müşarünileyh hazretlerinin mizaçlarına dair haber almak talebinde bulunmuş olduğundan bu babta vuku bulmakta olan suallere az çok resmî bir cevap vermek ve bu suretle bir takım bedhâh yalancıları iskât ve endişe-i kulûbı tahfif etmek zann-ı âcizaneme göre güzel olur; binaenaleyh işbu beyannâmenin bir kısmından dahi istinbat olunacağı üzere, halka ber veçh-i âtî itay-ı malûmat olunmalıdır: "Sultan Murad Han hazretleri altı haftayı mütecaviz zamandanberü vukuatın sademât-ı şeddesinden hasıl olan bir musir uykusuzluktan ıztırap çekmişlerdir; bu halin imtidadını her ne kadar bazı tertibat ile tahfife muvaffakiyyet hasıl olmuş ise de cümle-i asabiyyeyi bir kesret-i teheyüç halinde bıraktığından ârıza-i mezkûre bir müddet ziyade istirahat ve dikkat ve hüsn-i idareye muhtaçtır,,

Laydesdorf (Leidesdorf) un raporundan anlaşıldığına göre Sultan Murad'ın hastalığının tedavisi kabil olup en az üç aydan evvel iyileşmeyeceği merkezindedir⁹. Profesörün raporun sonundaki tavsiyesine sebep de hükümetce hastalığın halktan saklanmak

⁹ Sadullah paşa merhum, Sultan Murad'ın cülüsünde başkâtip tayin edilmiş ve bu padişahın hal'ine kadar o makamda bulunmuştur. Kendisinin nakline göre (*Sadullah paşa yahut mezardan nida*, s. 102) doktor Leidesdorf Sultan Murad'ın iyileşmesinin gayr-i kabil olduğuna dair rapor vermiş olduğunu söylemiş; halbuki suretini yukarıya naklettiğim rapor, hastalığın tedavisinin kabil olduğu merkezinde olduğundan eğer ondan nakleden kitap sahibi yanlış yazmamışsa Sadullah paşa ya zühul etmiş veya raporu görmemiş, yahut da okumamıştır. *Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı* isimli eserde ise Leidesdorf'a atfen Sultan Murad'ın hastalığının bir kaç ay içinde geçeceği yazılmaktadır; hattâ hastalığın uzvî bir maraz-ı dimağî olmayıp lâyikiyle tedavi olunduğu takdirde geçeceğini aynı doktor söylemiş ve « Benim Viyana'daki hastahânemde yalnız altı hafta kalsın ben bu hastayı o müddet içinde tammüsihha olarak iade ederim» demiş (s. 84). İkinci eserin mütaleası, Doktor Leidesdorf'un raporiyle az çok birleşmektedir.

istenmesi ve türlü türlü uydurma şeylerin söylenmesi sebebiyle memleket dahil ve haricindeki dedikoduların önünü almak içindi¹⁰.

Tercemesinde tarihi gösterilmeyerek Doktor Monceri¹¹ tarafından sadaret makamına verilmiş olan raporda da hastalığın başlangıcından beri padişaha bakmakta olan tabiplerin yardımlarıyla bir kaç günden beri Sultan Murad'ı tedavi etmekte olduğu beyan edildikten sonra hastalığın *kara sevda* denilen illet olup hastanın kendisini telef etmek tehlikesi bulunduğu ve iyi ihtimamla üç ay zarfında bu rahatsızlığın bertaraf olmasının ihtimal dahilinde bulunduğu beyan edilmektedir. Rapor tercümesi aynen şöyledir :

Doktor Monceri tarafından cenâb-ı sadarete verilen raportun tercemesidir

Sultan Murad hazretlerini muayene eyledim ve hastalıklarının bidayetinden beri bakmakta olan etibbânın muavenetiyle birkaç günden beri müdavat etmekteyim ; binaenaleyh meşhudatımı berveçh-i âti beyan ederim :

Evvelâ - Müşarünileyh hazretleri bir kaç nevi ihtilâl-i şuûr illetine mübtelâ olmuşlardır ki bu da gûya ihafe olunuyor gibi sayıklamak ve vücudı olmayan şeyi görmek ve telef-i nefse gayet temayül eylemek gibi alâmatı camî karasevda hali gösteriyor.

Saniyen - Bu hastalığın şimdilik şifayâb olamaması hakkında fras-ı şüphe edêr hiç bir alâmet görünmüyor ; maamafih illetin eşkâli ve hususa telef-i nefse meyletmek müşkilât-ı vahtmesiyle beraber bulunması tehlikelidir.

Sâlisen - Bu suretle bir kaza vukuuna meydan verilmemek üzere müşarünileyh hazretlerini gayet dikkatli ve daimî bir nezaret tahtında tutmak elzemdir.

Râbian - Hastalık mümted oldukça tedabir-i müttehazenin hüsn-i cereyanına dikkat olunur ve buna da hastanın mutâvaatı ve nezaret edenlerin dirayetkârane muaveneti munzam olur ise lââkal üç ay zarfında kâmilen ifakat hasıl olabilir.

¹⁰ Sultan Murad'ın cinneti ilk günlerde rahatsızlık ve sonra da sırtında çıban çıkıp elbise giyemediği şeklinde işâe olunmuştu ; fakat sonraları halk pâdişâhın cinnetini öğrenmiş ve işin saklanacak tarafı kalmamıştı.

¹¹ Monceri, Süleymani'yedeki Dar-üş-şifa tabibi ve asabiye mütehasısı idi.

Hâmisen — İlet, sademât-ı muhtalitadan neş'et eylediği cihetle edilecek müdavâtın dahi tıbbî ve gayr-i tıbbî olarak muhtelit bulunmasına muhtaçtırki bunun da ahval ve alâmata göre suver-i icraiyyesi ve anın tadili, hizmetlerinde bulunan tabiblerin hazakat ve dirayetlerine muhavveldir.

Şimdilik arzedeceğim malûmat-ı ibtidaiyye şunlardan ibaret olup bâdezin emrolunur ve ahvalce lüzum görünür ise daha mufassal bir raport kaleme alacağımı beyan ederim.

* * *

Yukarıda adları geçen ve rapor suretleri konan tabiblerin yalnız veya müşterek raporlarındaki tavsiyeler, hastanın iyileşmesinin zamanla kabil olduğunu gösterdiğinden ve iç ve dış durumun ise daha fazla beklemeğe tahammülü olmadığından ve bu hususta Abdülhamid'in cülûsu için çalışan eniştesi Damat Mahmud paşa'nın gayreti ve bilvasita sadr-ı âzamı tehdidi de müessir olarak ¹² telâşa düşmüş olan Mehmet Rüştü paşa daha fazla beklemekten çekinerek en son kat'î surette almış olduğu rapora istinaden ¹³ icabeden fetvayı da aldıktan sonra Sultan Murad'ın hal'ine karar

¹² Sultan Hamid'in cülûsu için çalışmış olan dâmad Mahmud paşa, sadr-ı âzam Sultan Murad'ın hal'ine muvafakat etmezse evvelki خلع hali gibi bunun da asker kuvvetiyle yapılacağını Redif paşa ile birlikte bulunurken Âmedci Mahmud Celâlettin beye söylemişti. bk. *Mir'ât-ı hakikat* (c. I, s. 168).

¹³ Doktorların vermiş oldukları raporun kat'î ve sarîh olması hakkında sadr-ı âzam Rüştü paşanın bir buyruldu suresi:

«Madem ki bu hastalık şifa bulmaz tasdikinde bulunuluyor, bunu sarahaten kat'iyen beyan etmek lâzım gelür; yalnız cismanî ve muvakkat bir iyilik farz olunduğu takdirde ve binaenaleyh hastalığın tabiatı hastanın aklına ve kuvay-ı akliyyesine malik olmak ümidini mahvediyorsa bu nokta-i mühimmeyi bir suret-i sarîhada bildirmek lâzımdır».

Abdülhamid'in cülûsundan sonra Sultan Murad hakkında en son verilen rapor, muhtelif lisanlarla çıkan gazetelerle neşr ve ilân edilerek aslı olan fransızcasının takdim olunduğuna dair sadr-ı âzam Mehmed Rüştü paşanın 11 Şevval sene 93 tarihli arzısı aynen şöyledir.

«Sultan Murad hazretlerinin derece-i illetine dair muahharen etibba taraflarından tanzim ve ita kılınmış olan raportun sureti, elsine-i muhtelif üzere evrak-ı havadise derc ile neşr ve ilân ettirilerek fransızca olan aslı tesyir-i savb-ı vâlâları kılındı efendim. Fi 11 L. sene 93.

Mehmed Rüştü

verilmiş, bunun üzerine Midhat paşa, veliahd Abdülhamid efendi ile görüşmeğe memur edilmiştir ¹⁴.

Nihayet 10 Şaban 1293 çarşamba günü (30 Ağustos 1876) hükûmet erkânı ile ulemâya mühim bir işin görüşülmesi için tezki-reler yazılarak ertesi perşembe günü Bâb-ı Âlî'ye gelenler Topkapı sarayında toplanacak olan meclisê yollanmışlardır; Arz odasında vâki toplantıda sadr-ı âzam kısa surette vaziyeti anlatmış; şeyh-ül-islâm da şer'an icrası icabeden ve evvelce hazırlanmış olan fetvayı okuması için fetva emini Halil efendiye vermiştir ¹⁵. Bunun üzerine keyfiyet, Hırka-i saâdet dairesine gelmiş olan Abdülhamid efendiye tebliğ edilmiş ve an'aneyle binaen Bâb-üs-saâde denilen Akağalar kapısı önünde usul ve kanun üzere kendisine biat olunmuştur (31 Ağustos 1876).

Sultan Murad ^ع hal edilmekle beraber bir müddet daha tedâvîsine devam edilmiş ve bir seneden az bir zamanda tedricen iyileşmeğe başlamış ve daha sonraları tamamen iyi olmuşsa da artık sıkı bir nezaret altında Çırağan'da kalmıştır.

Sultan Murad'ın hal'inin on dördüncü günü 13 Eylül 1876 (23 Şaban 1293) de Doktor Akif paşa ile Kapoleon taraflarından verilmiş olan müşterek raporda hastalığın devam ettiği ve iyi olmak ümidinin tamamen zâil olduğu yazılarak hastanın bazı hallerinden bahsediliyor; rapor tecemesi aynen şöyledir:

Âkif paşa ile doktor Kapoleon taraflarından 13 Eylül 1876 tarihli raportun tercemesidir

“Hâkan-ı sabık Sultan Murad hazretlerinin geçen şehr-i ağustosun ibtidası tarihli raportumuzda şerh ve beyan olunan hastalıklarının pek sür'atli ve gayet şiddetli suretle terakki

¹⁴ Sultan Murad'ın cinnet hali ile Abdülhamid'in ne suretle hükümdarlığa hazırlandığı hakkında o vak'alar içinde bulunmuş olan Mahmud Celâlettin paşa'nın *Mir'ât-ı Hakikat* isimli tarihinde derli toplu malûmat vardır (c. 1, s. 167 ilâ 171). II. Abdülhamid'in tahta çıkışı başlığıyla B. Halûk Şehsuvaroğlu da Akşam gazetesinde (5 ve 6 Mart 946) iki makale yayınlamıştır.

¹⁵ Fetva sureti:

« İmam-ı müslimîn cünûn-ı mutbik ile mecnun olmakla imametten maksud fevt olsa uhdesinden imamet münhal olur mu? Elecebab beyan buyrula.
Allahü âlem olur.

Ketebeh'ül-fakir
Hasan Hayrullah

etmiş olduğunu arz ve ilâm ederiz ; vakıa o müddettenberu kendülerinde vakit vakit bir sükût-ı mümted müşahede etmekte olduğumuz gibi yürürken bazı kere sallanmak ve her ne kadar nâdiren vuku buluyor ise de adelât ve çehre bazı titremek dahi rüyet olunuyor; zabt-ı bevl edememek iki defa vaki oldu; tabiat bazı defa inkıbaz ve bazan mülâyimet halinde bulunuyor ; hiss-i hicap zail olmuştur ve za'f-ı vücûd ziyadedir.

İşbu alâmât-ı vahîmeden istidlâl olunduğuna göre meflûciyet-i umumiyenin mutlak-ul-vuku olduğu şüphesizdir ve ifakat bahsinde hemen bütün bütün ümit mahvolmuştur. „

Bu tarihten bir hafta sonra verilen ve sekiz doktorun imzasını taşıyan ¹⁶ 20 eylül 1876 tarihli raporda Sultan Murad'ı tedavi etmekte olan Kapoleon ile Âkif paşa ve Monceri'nin ifadeleri dinlenip raporları da tetkik edildikten sonra hastanın muayene edilerek aşağıdaki raporun verilmiş olduğunu görüyoruz :

“Hakan-ı sabık Sultan Murad-ı hâmis hazretlerinin şimdiki hallerini muayene ve beyan etmek üzere celbolunmuş olduğumuzdan müşarünileyh hazretlerine daima müdavat eden doktor Kapoleon ve Âkif paşa ve Monceri'nin ifadat-ı vakialarını istima eyledikten ve mumaileyhimin yazmış ve tarafımıza irâe etmiş oldukları raportlar meali dahi malûm olduktan sonra bu babtaki efkâr-ı âcizânemizi berveçh-i âti arz ederiz :

Sultan Murad hazretleri üç aydanberu karasevda illetine mübtelâ olmuşlardır ki bu da tahvif ve tazyik olunuyor gibi sayıklamak ve telef-i nefse ziyadesiyle meyletmek ve görmediği işitmediği şeyi görüyor, işitiyor gibi havass-ı tabiiyyede muhiş surette sehv eylemek halleriyle müctemfdir ; müşarünileyh hazretleri hayallerinde fare vesair bazı nâpâk hayvanat tasavvur eder, bazan dahi birden bire şiddetle zuhur edici heyecan izhar eyler. Bu esnada kendüleri gayet mutabassırâne bir nezaret ve dikkat tahtında tutulmuş ve tutulmakta bulun-

¹⁶ Bu doktorlar Âkif paşa ile Kastro, İngiliz sefareti tabibi Dikson (Dickson), Fransa sefareti tabibi Marvan (A. Marroin), Monceri (Mongeri) Alman sefareti tabibi Mulik (Muhlik) ve Avusturya-Macaristan sefareti tabibi Safo (Saffo) ile Temple'den mürekkepti.

muştur; kendilerinin duçar oldukları uykusuzluk hali bazan galebe edilemeyecek derecededir; asâr-ı muhabbet ve şefekat hemen bütün bütün zâil olmuş ve hicab ve tesettür hissiyatı dahi günden güne zâil olmaktadır; göz bebeklerinin eb'âd-ı asliyesi bâkîdir; gözlerin bakışı donuktur; sîmalarında nûmayan olan âsâr hem mülâyimane bir kayıtsızlık ve hem de hal-i inhitat göstermektedir. Bir müddettenberu müşarünileyh hazretleri kendülerine verilen ilâçları ve hatta me'külât ve meşrubatı kat'iyen reddetmekte olduğundan bu hal ziyade zaaf ve daimî inkıbaz îras etmiştir.

Muahharen adelât ve çehre çekilip, büzülmek ve bazan âzây-ı bedende ispazmoz harekâtı ve meşy ve harekette ihtizaz ârız olmak gibi alâmet zuhur eylediği misillû en son günlerde dahi maharic def'inden zuhur eden mukaddime-i mefluciyetten nâşî hastalığın ağır bir hale münkalib olmuş olmasından korkulur. İşbu ahval ve mülâhazat, aklın müteza-yiden kesb-i zaaf etmesiyle ve alehusus kuvve-i hafızanın mahvolmasıyla bir kat daha sübut bulmuştur.

Binaenaleyh hastalığın berveçh-i muharrer suret-i teşhisi salif-üz-zikr raportlar münderecatına muvafık olarak cümlemiz tarafından kabul olunmuş ve minval-i meşruh üzere beyan olunan alâmetten netayic-i vahîme istidlâline mecburiyyet gelmiştir; maamafih encâm-ı hâlin vaktini tâyin edemeyiz; elhasıl illet-i sevdanın bir cünun-ı felcî haline girmeğe başlamasından korkulur.,,

Fransız Sefareti Tabibi	İngiliz Sefareti Tabibi		
<i>Marroin</i>	<i>Dickson</i>	<i>Kastro</i>	<i>Âkif</i>
	Avusturya Sefareti Tabibi	Alman Sefareti Tabibi	
<i>Temple</i>	<i>Saffo</i>	<i>Muhlik</i>	<i>Mongeri</i>

Bu raporu verdikten dört gün sonra içlerinden Temple hariç olmak üzere aynı doktorlar 24 eylül 1876 tarihli müşterek bir rapor daha vermişlerdir. Bu raporun tercemesi elimizde yoksa da aslı olan fransızcası vardır. Fotoğrafisi makalenin sonuna konmuş olan bu son raporda pek açık olarak Sultan Murad'ın iyi olsa bile melekât-ı akliyyesine tamamen sahip olamayacağından bahsedilerek hülâsa olarak şöyle denilmektedir:

"Hâkan-ı sabık Sultan Murad'ın hastalığının mahiyetine dair 20 eylül 1876 tarihli raporumuza atfen sabık hükümdar her türlü tahmin hilâfına uzak bir âtide salâh bulsa bile gerek şahsî ve gerek amme işlerinin idaresini tekrar ele alabilecek surette akıl ve muhakemesine tamamiyle sahip olamayacaktır.,,

Evvelki raporlarından dört gün sonra aynı doktorlar tarafından Sultan Murad'ın iyi olsa bile şahsî ve amme hizmetlerini göremeyeceğine dair verilmiş olan bu ikinci rapor, dikkati çekmekte ve bunun bir maksatla yazdırıldığı kuvvetle zannedilmektedir. Bu rapordan sonra da artık Sultan Murad'ın tedavisine dair hiçbir rapor görülmüyor; Abdülhamid son raporu aldıktan sonra müsterih olmuş ve hükümdarlığını sağlamış ve ^ع hali işlerindeki devlet adamlarını ve Sultan Murad mensuplarını dağıtıttıktan sonra Sultan Murad'ı tazyik ettiği gibi tedavisini de hemen hemen tamamen denilecek derecede ihmal eylemiştir¹⁷. Halbuki Mithad Paşa nezarette ve sadaret makamında bulunduğu sırada Sultan Murad ile onun mensupları paşaya güvendikleri için Abdülhamid, Çırağan'da ızdırap içinde bulunan biraderini tazyikte ileri gidemiyordu. Hattâ bir aralık tazyikin artması üzerine Valide Sultan, Midhad Paşanın tavsiyesiyle ikinci müdür nazır Mehmed ağa ile Abdülhamid'e bir tezkire yollayıp şikâyetle bulunmuştu¹⁸.

¹⁷ Abdülhamid, Çırağan sarayına, sonradan paşa olan Doktor Rıza beyi tayin etmişe de yirmi sene oranın doktoru olan bu zat, Murad'ı ancak vefatından az evvel görmüştür.

¹⁸ Sultan Murad'a, Abdülhamid'in Çırağan'a gönderdiği bazı memurlar tarafından tazyik yapılmakta olduğundan bahs ile valide Şevkefzâ kadın efendi tarafından bu halden şikâyetle pâdişâha aşağıdaki mektubu yollanmıştı.

Sultan Hamid hazretlerine tarafımdan yazılan tezkerenin sureti :

Şevketlû, azametlû velinimet-i biminnet pâdişâhımız efendimiz hazretleri,

Cenâb-ı rabb-i mecid ömr-ü ikbal-i şehriyârielerini mezid ender mezid ve evreng-i hilâfet-i tâcîdarîlerinde ilâyevm-is-sâa berkarar ve mezid buyursun. Malûm-ı âli-i şehriyârîleri buyurulduğu üzere bendenizin şu cihanda gözüm nuru Sultan Mecid evlâdı cümleten kendi evlâdım olduğu ve hâkan-ı müşarüneyh hazretlerinin sulb-i pâkinden müteselsil ve mütevellid yek vücud biraderler bulunduğunuz halde bu haysiyetle cümlemeniz validesi olduğuma asla iştibah olmayıp Sultan Murad nasıl veledim ise şer'an ve hakikaten zât-ı şâhâneleri ve sair biraderleri dahi öylece evlâdım olduğunuz meghud-ı âlemiyandır. Böyle olduğu takdirde hariçten birtakım memurların tahkirat ve tazyikatına vicdan ve merhamet-i şâhâneleri asla mail ve rıza

Sultan Murad'ın hal'inden sonra doktorlardan ümidini kesmiş olan Valide Sultan oğlunun manevî cihetten tedavisine çalışmış, bilvasita hariçten birtakım okuyuculara başvurmuştur; Yıldız evrakı arasındaki bir zarf içinde Sultan Murad'ı okutmak, çamaşır-larını tütsülemek, muska takmak suretiyle sabık hükümdarın şifa

(razı) olmazlar itikadındayım; birader-i meâli güherleri Sultan Murad hazretlerinin bitakdirillahiteâlâ bu felâkete giriftar olmasında hiçbir kimsenin sun'i olmayıp ancak kibel-i rahmandan bir cilve nümâ olduğu zâhir ve hüveydâdır. Halbuki taraf-ı şâhânelerinden nasb ve tayin buyurulmuş olan nâzır ve memûrin-i saire kemal-i derece tâzib ve tazyik etmekte olduklarını nihayet derecede arz ve şikâyet eylerim; çünkü dünyanın mazhar olduğu ukubât-ı mütevaliyeye nazaran herbir derd ve meşakkatin memerr-i vukuatı insandır; burası böyle olunca ancak taraf-ı ilâhiyeden gelen her bir kazaya tahammül ve rızadan başka çare olmadığı bedihî ve müsellemdir. Kemal-i lûtf ve merhamet ve eltâf-ı şâhânelerinden istirham ederim ki zikri mesbuk heriflerin izâcat ve azabından gerek hâkan biraderlerini ve gerek cariyelerini tahlis-i giriban ile kendü halimizde muvâzabı olduğumuz duây-ı şâhâneleriyle zaman geçirmek üzere kayd-ü-bend-i tazyikten âzâde ve reha buyurulmaklığımız hususuna müsaade-i ihsan âde-i hazret-i pâdişâhîleri şayan ve sezâvar buyrulmak bâbında ve katibe-i ahvalde emr-ü-ferman ve lutf-u-ihsan şevketmeâb kudretnisab velinimet-i bi imtinan pâdişâhımız efendimiz hazretlerindir. Fi 8 zilkade sene 93 ve fi 13 teğrin-i sâni sene 92 (25 kasım 1876).

Valide Sultanın bu arızası üzerine Abdülhamid aynı tarihli bir tezkire ile aşağıdaki cevabı vermiştir.

İsmetlû validem hazretleri,

Varid olan tezkire-i ismetâneleri mütalea gûzarımız oldu. Biraderim Sultan Murad Han hazretlerinin duçar oldukları avâriz, eser-i takdir-i ilâhî olarak bu halin muaddel teessüratı olmak üzere kendülerinin ezher sûret daire-i huzur ve âsâyişte bulunmaları mültezemiz olduğu gibi hakk-ı ismetânelerinde ihtiram-ı mahsusamız delail-i bedihiyye ile müsellemler olduğundan müşarünileyhin dairelerine tayin kılınan memur ile sair icabedenlere evamir ve vesâyâmız vazife-i memuriyetlerini şerh olunan maksad-ı hâlisimize tevfiğe itina eylemelerine mâtuf ve masruftur ve bunların memuriyet ve hizmetlerinden maksud-ı aslî olan hal dahi beynimizde mütemen ve müstakim bir vasıta-i muhabere ve münasebat husuliyile hariçten iki taraf miyânesine ilkey-ı şikâk etmek isteyenler olur ise onların vücuduna mahal bırakmamak ve o misillülerin niyat ve teğbûsat-ı muzırralarını kablel-hudûs men etmek kaziyyesidir. Binâenaleyh bu memurların evâmir-i mahsusamız dairesinden harice çıkmaya muktedir ve mütecasir olamıyacıkları ve tezkire-i behiyelerinde irad olunan esbab-ı şikâyatın bazı zanniyat-ı mücerrede ve gayr-ı maddiyeden münbais olacağı derkâr ise de daireyi bizzat teftiş ve mesail-i müştekâ bihânın hakikat ve mahiyetini

bulmasına gayret edildiğini gösteren dokuz mektup vardır¹⁹. Bu mektupların hemen hepsi nefesinden istifade edilmek üzere hammallar kethüdası Hafız Emin efendi adında birine yazılmıştır; Valide Sultanın bu mektuplarından bazısının tarihi var ve bazılarının da yoktur. Mektup götürüp getirme, çamaşır ve tütsü ve muska alıp verme işi, Mehmed bey adında Sultan Murad'a mensup birisi vasıtasıyla yapılıyordu. Mektuplarda melâmiyyun'dan Çavuş İbrahim bey ile Hasan baba ve Salih efendi isimleri geçmektedir²⁰.

tamamiyle tetkik etmek üzere mabeyn-i hümayunumuz feriki Said paşa (İngiliz) ile kurenamızdan Osman bey tayin ve irsal kıldılar; netice-i tahkikat üzerine memurların mugayir-i rızây-ı hümayunumuz olarak bir gûna su-i vazıları sabit olur ise icabı icra kılınur. Fi 8 zilkade sene 93.

A ع

Valide sultan, Abdülhamid'ten bu tezkireyi aldıktan sonra filhakika Said paşa ile Osman bey Çırağan sarayına gelmişler, valide sultanla görüşmüşler, memurları takdir edeceklerini söylemişler. Sultan Murad'ın validesi bunlardan bahis ile Midhat paşa mensuplarından Göçeoğlu Agop efendiye aşağıdaki tezkireyi yazarak Abdülhamid'ten şikâyet ediyor :

Saadetlü Agop efendi hazretleri,

İbrahim efendi vasıtasıyla iş'ar olunan vech üzere tarafımızdan Sultan Abdülhamid hazretlerine tezkire tahrir olunup ikinci müdür Nazır Mahmud ağa hendeleriyle gönderdim; derakab karşılığını yazıp Ferik Said paşa ile kurenâsı Osman bey geldiler ve görüştük, gûya memurları takdir etmeğe gelmişler. Aslı yok ya! taşa söz tesir eder de ona etmez ve tarafımızdan emin olmak mümkünü yok. Her ne ise zat-ı sadaretpenâhîlerinin (bu sırada Midhat paşa sadr-ı âzam idi) emirleri üzere biz de vazifemizi icra ettik; fakat hal yine eski minval üzere olduğu malûm-ı devletleri olsun; tarafımızdan yazılan ve gelen karşılığın suretlerini yazıp tarafınıza gönderilmiştir; Allah emaneti gizlüce zat-ı hazret-i sadaretpenâhîlerine gösterip yine kâğıtları tarafımıza İbrahim efendi vasıtasıyla gönderesiniz; halimizi anlayıp merhamet itsünler. Baki dua.

Valide Sultan

Midhat paşa merhumun 5 şubat 1877 de (25 muharrem 1294) sadarettен azl olunarak Türkiye'den çıkarılması üzerine Sultan Murad takımı büsbütün istinadsız kalmışlardır.

¹⁹ Valide sultanın mektuplarını hâvi zarfın üzerinde (*adet 9 numara 961 Sultan Murad'ın teşeffisi için okutturulduğuna dair*) ibaresi vardır.

²⁰ Hammallar kethüdası Hafız Emin efendinin sarayın hafiyesi olup, Sultan Murad taraftarlığı perdesi altında vükelâdan bilvasıta veya bilâvasıta duyduklarını saraya bildirmiş olduğunu gösteren iki mektubunu dördüm; bunlardan bir tanesi I numara ile makalenin sonundaki vesika suretleri arasındadır.

Mektuplardan 2 aralık 1292 ve 27 zilkade 1293 (15 aralık 1876) tarihinde yazılıp sureti aşağıya naklolunan birincisinin elkabı yoktur.

“Tezkire-i aliyyelerini memnuniyetle aldım, cümle meâli malûmum oldu; o gündenberu daha o iş olmadı; bundan sonra bakalım inşallah yerinde eder ve inşallah tesir etmiştir; çifte Ali'yi emriniz üzere bağladım; me'külat ve meşrubatca daima dikkat olunmaktadır; hemen cenâb-ı hak hıfzeylesin elimizden ne gelür, ben evlâdımı yaradan tanrıya emanet ettim; işte ol kadar, bana devlet onun sıhhatidir. Öbür şeyi saydım, bugün tamam yüz beş gün oldu, daha yirmi iki gün ister ki müddet tamam olsun, yani zilhiccenin yirminci perşembe günü demek. Allahü âlem ihsan eder ise teşekkür ederim; Salih efendiye dahi selâm ederim. Allah cümleminizin ve cümlemizin sây ve gayretini zâyi etmesün, Muradımızla bermurad eylesün âmin. Süleyman efendi için yazılan doğru değildir. Mısır'da imiş; haberi geldi; bâki duadır. „ Fi 2 kânun-ı evvel sene 92. *Malûmınız*

Mektubun üst kısmında derkenar olarak:

“Baba hazretlerinin mübarek yed-i şeriflerini bus ederim, cümlesi vardır.

* * *

İkinci mektup 11 muharrem 1294 (26 ocak 1877) tarihli olup hammallar kethüdası Hafız Emin efendiye yazılmıştır. Bu mektupta Hafız efendinin hatm-i hâcegân ettiğinden bahsedilişine göre kendisinin nakşibendî tarikatine mensup olduğu anlaşılıyor. Mektup sureti aynen şöyledir:

Mâden-i hakikatim efendim,

Bu defa gönderilen cevabınızın mealindea fevkalâde memnun ve müteşekkîr oldum; cenâb-ı hakka sad hezâran şükürler olsun elhamdülillah taâlâ hazır; mevlâ hayırlısiyle seni tiz günde muradına yetiştirsün âmin yâ mufn. Vallah-il-âzîm tarafınızdan isminiz ile selâmınızı söyledim; nutk-ı şahâneleri (ve aleykümselâm, biliyorum onu, beni sever ve âfiyetim için hatm-i hâcegân etti) deyu buyurdular. Ben yalnız selâmınızı söyledim olkadar; hatm-i hâcegânı kendileri buyurdular,

artık burasını siz bilürsünüz ve muntazır olduğum kâğıdı salı günü isterim. Allaha, çok şükürler olsun her şey yolundadır, yarabbi muradını ver. Bâki cenâb-ı hakka emanet olunuz. Fi 11 muharrem sene 94

Malûminız

* * *

15 muharrem 1293 (30 ocak 1877) tarihli valide sultanın Hafız Emin efendiye yolladığı aşağıdaki üçüncü mektuptan anlaşıldığına göre Sultan Murad'ın manevî tedavisi için bir çok kimselere baş vurulmuş, bir faydası görülmemiş ve nihayet bu iş Hafız Emin efendiye bırakılmıştır :

Efendim,

Denize düşen yılanı sarılır fehvasınca iyi kötü her kimi bulduk ise okutup tertiplerini icra ettik; fakat matlubum vech üzere olamadı, okuyanlardan büsbütün fayda görülmedi ise de zararı da görülmedi; lâkin bu adamın üzerinde peri alâmeti olduğu hakikaten müşahede olunmaktadır; zatiniz ise müstaid ve bu işte mahir olduğunuzu gönlüm isbat ediyor ve evlâdına sıdk ve muhabbetiniz olup gayretinizi görüp işitiyorum teşekkürler ederim; evlâdımı evvel Allaha, sâniyen resulüllaha ve sâlisen size teslim ve emanet ederim; her ne türlü ister isen icra edin, bir ayak evyel çaresine bakmanızı rica ederim; Vallahi nüsha da boynunda duruyor, çıkarmadım; bundan sonra kimseye bir şey yaptırmam; yapan da kalmadı; tamamıyla size teslim olduk; ölürüm sizi bırakmam. Allah rızası için evlâdım sana emanet. Sây-ü-gayretinizi temenni ederim, her ne ki emreder isen yaparım; illa bu dertten âfiyetle halâs olsun efendim; inşallah bir gün olur ki teşrif buyurup kendü yüzüne dahi okursunuz; tertibinizi Mehmed bey yediyle isterim. Bâki cevabınıza muntazırım. Fi 15 muharrem sene 94

Valide Sultan

* * *

Bundan sonra yapılan manevî tedavinin müessir olduğundan bahs ile valide sultan Hafız efendiye 25 safer 1294 (11 mart 1877) tarihli aşağıdaki mektubu gönderiyor :

Canım Hafız efendi,

Tebşirlerini aldım, fevkalâde memnun oldum; cenâb-ı hak sâyinizi zâyi etmesün; an karib-iz-zaman maksudımıza nâil buyursun âmin. Maşallah kendüsünün günden güne kesb-i âfiyeti mütezayid olmaktadır. Malûmunuzdur, halimizi pek râna bilirsiniz, ağlar ise müjde demişsiniz, bir haftadır kendü kendüsine düşünüp, haline ağlıyor; görmüş olsanız yürekler dayanmaz; gözünden leblebi gibi yaşlar iniyor ve onunla beraber vacibülvücut hazretlerine tazarru ve niyaz etmektedir; hemen allah kabul ile kusurunu af buyursun âmin. Ben onu öyle gördükçe helâk oluyorum; fakat ağladıktan sonra açılıyor, fehmi, idraki ziyade oluyor; okuyor ve kitap da mütalea ediyor ve yazı dahi güzel yazıyor. Elhamdülillah; yani hergün ve her saat iyilik artmaktadır; lâkin haline pek müteessiftir. Anladıkça ben kime ne yaptım ki beni böyle muhasara etmişler diye ağlayıp meyus oluyor ve cümle yazılan haberlerden fevkalade memnun oldum; baba hazretlerinin mübarek ellerinden öperim, tebşirlerinden teşekkür edip sevindim; bâki halimiz budur efendim; Allah yüz aklığı versin cümlemize. Fi 25 safer sene 94

Malûmınız

* * *

Yine Hafız Emin'e yazılan diğer bir mektubun tarihi yoktur, mektubun kenarında "Murad efendi hazretlerinin validelerinden hammallar kethüdası Hafız Emin efendiye,, yazısı vardır.

Hakikatlı efendim,

Mahsus selâm ederim, cevab-ı aliyyelerini meserretle aldım ve cümle meali malûmum oldu; bakalım inşaallahü taâlâ bu dahi def olur, öbür şeyler def oldu; zahmet geçtiğimiz (çektığımız) budur; bu da yoluna girerse artık pır-ü-pâktir; kendülerinin elhamdülillahi taâlâ âfiyetleri vardır; bununla beraber Süleyman efendi için yazılan doğru ise allah bilir fevkalade memnun ve müteşekkir oldum; canım sahi midir? doğru haberini isterim, pek inanmadım; allah versin ki doğru olsun. Bayram geldi demişsiniz; cenâb-ı allah hakkımızda müteyemmin ve mes'ut eylesin âmin. Mevlâdan ümit kesmem. Bâki duadır efendim.

Malûmınız

Bu mektubun üst kenarında :

“Mededresim baba hazretlerinin mübarek ellerini öperim; evvel allaha sonra evlâdımı ona emanet ve teslim eyledim; cenab-ı hak te’sirini ihsan buyursun âmin.,”

ve alt kenarında da :

“Salih efendiye dahi mahsus selâm ederim; allah cümlemizin sây ve gayretini hebâ etmesin; yüz aklığı ihsan buyursun âmin yâ mufn.,”

haşiyeleri vardır.

* * *

Yine valide sultandan Hafız Emin efendiye 5 şaban 94 (15 ağustos 1877) tarihli yazılan mektupta melâmiyyundan İbrahim bey diye birisinden bahsediliyor; bu zat bir takım tavsiyelerde bulunmuş olacak ki mektupta “hesaplarını tutup duruyorum.,” deniliyor²¹. Kenarında Hafız Emin efendiye yazıldığı bildirilen mektup elkabsız olup aynen şöyledir :

“Cevab-ı aliyyeleriyle melâmiyyun çavuşu İbrahim bey mühriyle mühürlü tebşiratlarını birden aldım; kıraet olunup cümle meali malûmum oldu. Bu hususta verilen tebşirat ve müjdelerinden fevkalhad memnun olduğumu ikinize de beyan ederim; herhal ve kârda vacibülvücut hazretlerine mütevekkil olup yüzümüzü tuttuk. Allah hakkımızda ve cümle ibad hakkında hayırlısını ihsan buyursun âmin yâ muîn. Takdire bağlanıp oturuyoruz. Oğlum hazretlerinin elhamdülillahi taalâ kesb-i sıhhat ve âfiyette olduklarını bende size tebşir ederim. Baki memnuniyetimin beyaniyle iktifa eylerim. Fi 5 şaban sene 94

Malûmınız

Ş

Valide sultan imza yerine Şevkefzâ adının baş harfini koydurmuştur.

²¹ Valide sultanın mektuplarında adı geçen Baba efendi ve İbrahim efendi haklarında ve bunların muska ve nefeslerinden bahsedilmek suretiyle hammallar kethüdası Hafız Emin’in saraya yolladığı birinci mektubunda malûmat olduğundan bu mektubu okuyanların, bu herifin hafiyeliği hakkında bir fikir edinmeleri mümkündür.

* * *

Hammallar kethüdasına gönderilen yedinci mektupda Sultan Murad'ın üç gündür iyiliğe doğru gittiği yazılarak yine baba efendiden bahsolunup duası isteniyor.

Benim canım,

Cevabınızı aldım; cümle meali malûm olmuş idi; yazdığımız gibi hamden sümme hamden pazartesi ve salı ve çarşamba üç gündür âdeta iyi halleri kendüsünden müşahede ediyoruz; allah ömrünüze berekât, vücutlarınıza sıhhat ve âfiyeti ihsan buyursun. Artık mesruriyetimden ne yapacağımı bilmiyorum. Maşallah öyle kendü kendüsüne evvelki gibi söylemiyor; her veçhile farklı oldu; inşaallah bundan böyle tesyir (tesir) edecektir; haber verdim ki memnun olasınız diye. Cenâb-ı hakka çok şükür. Baba hazretlerinin mübarek ellerinden öperim, himmetlerini temenni ederim. Âfiyetimizi bilsünler de memnun olsunlar. Bakî dua.

Valideniz

* * *

Valide sultanın aynı şahsa gönderdiği sekizinci mektup tarihsizdir ve Sultan Murad'ın iyiliğe yüz tuttuğundan dolayı Hafız efendiye teşekkür olunarak şöyle deniliyor :

Efendi hazretleri,

Mahsus selâm ederim; emriniz üzere elhamdülillahi teâlâ zerre kadar üzülmiyerek ve bir ziyan gelmiyerek o işi icra buyurdular; iki gündür mâşâallah bakıyoruz, her bir veçhile kendüsünü iyi görüyoruz; inşaallah bundan böyle açılacaktır. Size reca ederim daha üzerinde bulunan cüz'i fenalıklar için dahi çalışın; elhasıl şimdiki halimizi Mehmed beyden sual edin; o size söylesün. Doğrusu bu hususta sizin sâyiniz şüphesiz meydana çıktı; bunun için ayrıca ben size teşekkür ederim. Allah ömrünüze berekât ve vücudunuza sıhhat ve âfiyet ihsan buyursun da çok zaman evlâdımın hizmetini etmek nasip ve müyesser buyursun âmin. Siz ne üzere çalışıyor iseniz onu bırakmayın, çalışın. Öteberü çalıştırıyor diye kendünüze şüphe gelmesin; sizin işinizi kimse yapamaz. Yanınızda bulunan hanıma dahi mahsus selâm ederim. Hizmetine baksun

canım, bırakmayın, evvel Allah evlâdımı size emanet verdim; Tevfik beye ve Şahinde hanıma dahi mahsus selâm ederim.

Malûmınız

* * *

Son ve uzunca olan dokuzuncu mektup ta Hafız Emin efendiye yazılmış olup bunda, Sultan Murad'ın yemek yiyip iyice uyuduğu, gözüne görünen şeylerin bertaraf olduğu, vücutca toplamağa başladığı, fakat büyük abdestini yapmak üzere helaya girip korku ve telâşla dışarı çıktığı için bunun bir çaresine bakılması yazılıp istenilen yirmi liranın gönderildiği beyan edilerek Hasan babanın da himmeti istenmektedir. Mektup aynen şöyledir:

Benim cânım Hafız efendi hazretleri,

Mahsus selâm ederim; cevabınızı aldım, hemen meali malûmum oldu; halbuki bizim halimizden sual olunursa cenâb-ı hakka sad hezâran şükürler olsun taam pek güzel ediyor ve geceleri dahi uyku güzel uyuyor ve gözüne görünen şeyler bitti, eseri kalmadı ve aklı dahi evvelkinden çok iyi farklıdır, vücutça dahi âfiyettedir; zafiyeti ol kadar kalmadı; elhamdülillahi teâlâ eyice toplandı ve benzine adeta kan geldi; rengi güzeldir; fakat iki kusurumuz vardır; biri giyinip, soyunmak, biri abdeste gidip işini bitirmek. Bu ikisi için fevkalâde kendüsi ve biz mükedder üzereyiz. İdrarını abdesthaneye gidip bozuyor ve bazıları maşrapaya kendüsi güzel güzel idrarını edip bırakıyor, ille ve lâkin büyük işini memşanede edemiyor; kendüsi memşaneye giriyor, hemen bir havf ve telâş ile dışarıya çıkıyor, nihayet donuna ediyor ve onu da çıkarırken artık ne zahmetler çekiliyor tarif edemem. Canım efendim, Allah aşkına bu işinin kendü kendüsiyle rahat etmelerine çalışılsun. Bu ikisi yoluna girmedikten sonra dünya benim olsa nafile gözümde değildir; fevkalâde keder ettiğimiz budur; kendüsi de istiyor ki memşanede edeyim diye; fakat içerüye girer girmez bir korku ile dar kendüsünü dışarıya atıyor; bunun elinde değildir, çaresine bakmalı canım. Allah emaneti bu halimizi kimse duymasın. Artık bu ikisi yoluna girer ise bir şey kalmıyacaktır; matlubunuz olan yirmi lira tarafınıza irsal kılınmıştır. Vallahi maaşlarımız çıkmıyor, para hususu için zaruret çekiyoruz;

para verdiğime yanmıyorum, Allah kabul eylesin; evlâdım iyi olsun, uğruna feda olsun, lâkin bunlar yoluna girmedüğinden canım sıkılıyor. M.

Mektubun arkasındaki ilâve:

Hasan babanın elini, ayağını öperim. Halimizin tıpkısını beyan ettim, malûmunuz olsun; çaresine bir an evvel bakılsın; mutlaka peri alâmeti gibi anlaşılıyor. Kendüsi her şeyi yolunda olduğunu istiyor; fakat yaptırmıyorlar, korkutuyorlar; fakat hamdolsun gözüne görünen bitti; hiç bir şey görünmüyor ve hem kendi kendisine söylenmiyor; adeta güzel konuşuyor; bu iki kusur olmaz ise bir şeyi yoktur, görerseniz kendüsi pek âlâ; fakat bu kusur vardır. Mahsus selâm ederim bâki duadır efendim himmet.

Mektubun bu kısmının karşısında sayfanın kenarında sonradan yazılmış olarak:

“Murad efendinin validelerinden hammallar kethüdası Hafız Emin efendiye..” ibaresi vardır²².

* * *

Sultan Murad'ın saltanattan indirilmesinden bir müddet sonra biri 1876 aralık'ta ve diğeri 1878 temmuz'da sabık hükümdarı iki defa kaçırma teşebbüsü olmuşsa da kuvvede kalmış ve bu ikisi arasında yani 1877 mayıs'ta da yine Sultan Murad'ı saltanata geçirmek için *Ali Suavî vak'ası* meydana gelmişti.

Birbiri ardından vukua gelen bu hadiseler zaten vehham olan Abdülhamid'i büsbütün ürkütmüş, gerek biraderi hakkında ve gerek saltanatının takviyesi için sıkı tedbirler almağa mecbur olmuştur. Midhat paşanın Taif'te şehadetinden sonra da kendisini emin vaziyette görmesine rağmen Abdülhamid, Sultan Murad'ı

²² Çok zeki ve oğlunun hükümdar olması için hırs ile çalışan Şevkefzâ kadın, Sultan Mecid'in ikinci kadını olup Abdülaziz'in hal'inden sonra oğlunun hükümdar olması üzerine üç ay üç gün mehd-i ulyâ olmuş ve Abdülhamid'in cülûsundan sonra da Sultan Murad'ı tekrar hükümdar yapmak isteyenlerle beraber içeriden gayret göstermiş ise de Murad'ın hastalığı ve daha sonra Abdülhamid'in Sultan Murad taraftarlarını dağıtıp sürmesi üzerine bütün ümitleri kırılmış ve nihayet muharrâm 1307 (eylül 1890) de yaşı yetmişe yakın olduğu halde vefat ederek Yeni Cami türbesine defnedilmiştir.

daha ziyade sıkı bir kontrol altına aldırmişti; Sultan Murad'ın akıl hastalığı daha sonraları tamamen geçmiş ise de artık tekrar hükümdar olmak ümitleri kalmamıştı. Mukadderata bakın ki amcası Abdülaziz akli başında iken deli olduğu fetvasıyla saltanattan indirilmiş, akıllı olarak hükümdar ilân edilmiş olan Murad da delirmiştir. Hal'inden sonra bir müddet daha gerek münevver Türkler ve gerek Avrupalı'lar ve mason'lar tarafından Sultan Murad'ın tekrar hükümdar olması için arzu ve gayret gösterilmişse de muvaffak olunamamıştır.

Sabık hükümdar, Çırağan sarayında tam yirmi sekiz sene daha yaşamış ve bunun ilk üç, dört senesi müstesna olmak üzere diğer seneleri akli başında olarak geçmiştir. Son senelerinde üçüncü zevcesi *Şayan Kadın efendi*'den doğmuş olan kızı *Hatice Sultan*'ın, Abdülhamid'in damadı olan Gazi Osman paşazâde Kemalettin paşa ile münasebatını duyması kendisini pek müteessir etmiş ve mübtelâ olduğu şeker hastalığını arttırmıştır.

Söylendiğine göre Hatice sultan pek güzel ve oynak bir kadın imiş. Yetiştigi zaman hademelikten yükselen Ali Galib paşa adında btrine verilmiş ve Abdülhamid'in güzel olmayan Naime sultan adındaki kızı da Kemalettin paşa ile evlendirilmişti; her iki damadın sarayları birbirlerine bitişikti ve aradaki duvardan aşılma suretiyle Hatice sultan ile Kemalettin paşanın münasebette buldukları duyulup görüldüğünden, Kemalettin paşa Naime sultandan ayırılarak sürgüne yollanmış ve Hatice sultan da kocası tarafından terk edilmiştir.

Bu hadise ibtida Sultan Murad'dan saklanmış ise de Abdülhamid tarafından gelen haber üzerine vaziyet yavaş yavaş kendisine anlatılmış ve bu halden pek müteessir olan Sultan Murad, kızı hakkında: *"bunu da mı yaptı? şimdiye kadar ben haysiyetimi muhafaza ettim, benim ölümüne sebep Hatice olacak,"* demiş, filhalka teessüründen dolayı bundan sonra daimi düşünür halde yaşamış, şeker hastalığı artmıştır.

Sultan Murad vefatından dört ay evvel hastalanmıştı; ilk aylarda hastalığı saraya bildirilmiyerek oğlu Selâhattin efendi namına yaptırılan ilâçlarla tedavi edilmiş, fakat makadından gelen kan kesilmemiş, bunun üzerine yaşamaktan ümidini kesmiş olan sabık hükümdar, oğluna ileride mes'ul olmaması için hastalığının biraderine bildirilmesini söylemiş ve bunun üzerine Çırağan sarayı

doktorluğunda bulunan Mirliva Rıza paşa tedavisine memur edilmiştir. Rıza paşanın Çırağan sarayı doktorluğuna tayini yirmi seneye yaklaşmış ise de Sultan Murad kendisini hiç muayene ettirmemiş ve ancak 1905 temmuzunun sonlarına doğru ilk defa olarak sabık hükümdarı muayene eylemişti. Rıza paşa, Sultan Murad'ı üç ay kadar tedavi etmiş ise de hastalığın önünü alamamış ve en son olarak tedavisi işi Sultan Abdülhamid'in çok itimad ettiği hususî doktoru ve Etfal hastahânesi sertabibi İbrahim paşaya havale edilmiştir; İbrahim paşa, Sultan Murad'ın vefatından iki gün evvel bir cumartesi günü Çırağan sarayına giderek hastayı görmüştür. Bu husustaki müşahedesini İbrahim paşa merhum kendi hatıratında şöyle anlatıyor²³:

"1905 senesi ağustosunun 27 inci cumartesi günü Şişli'deki hanemde sabaha karşı derin bir uykuya dalmış olduğum halde odamın kapısı vurularak hizmetçi: "Efendimiz şimdi ferman buyurmuşlar; hemen Yıldız sarayına gidip baş musahip Cevher ağayı göreceksiniz; bir çavuş geldi bu iradeyi getirdi.," dedi. Hemen kalktım, araba ile Yıldız sarayına gittim; Bahçede Çit köşkünün önünde baş musahibe rastgeldim, "ne haber," dedim. Mûmaileyh bana hitaben: "Haydi hemen içeri girip efendimizi görünüz; size benim ile bir yere gitmek için irade buyuracaklar," dedi. Hava henüz karanlıktı; şafak bile olmamıştı... Kendi kendime hayretlere müstagrak olduğum halde harem kapısından içeri girdim, nöbet odasına girerek nöbetçi musahip ile Sultan Hamid'e haber gönderdim.

Musahip bir kaç dakika sonra geldi; bana delâlet etti, küçük kabul salonuna girdim, Sultan Hamid ile karşılaştım. "Baksanıza paşa, birader hasta diyorlar; başmüsaheb ağa ile şimdi gidip muayene ediniz; hem de gayet dikkatli muayene edi niz; hastalığının ne olduğunu teşhis edip bana sahih haber getiriniz.," dedi; derhal mukabele ettim. "Ferman efendimizin .. fakat hangi biraderinize gideceğiz efendim? "

Sultan Hamid bu sualimden derhal müteessir oldu, alâim-i veçhiyyesinden anladım; adeta hiddetlenir gibi cevap verdi: "Canım

²³ Abdülhamid'e dair çok kıymetli hadiseleri nak eden bu hatıratı bizzat görmedim; fakat bir hayli menkıbelerini hatıratı okumuş olan dostum sayın Dr. B. Turhan'dan duymuştum. Metindeki notu, hatıratı görmüş ve okuyarak eserine nakletmiş olan bay Ziya Şakir'in *Beşinci Murad'ın hayatı* isimli eserinden (s. 231) aldım.

büyük birader hasta imiş diyorlar; çabuk gidip bana haber getiriniz. „

Ben artık bir harf bile söylemeğe cesaret edemiyerek çıktım; bahçede bekleyen baş musahibin yanına geldim; hazır olan saray arabasına bindik, Çırağan sarayının köprü altındaki kapısı önünde indik, saraya girdik; bizi bir salona aldılar; beş dakika sonra Sultan Murad'ın dairesinin tabibi Rıza Paşa geldi; aramızda bir müddet havaî sözler ceryan etti; bir çeyrek sonra o dairenin baş ağası Server ağa geldi; baş muhasip Cevher ağaya: “Buyurun efendim „ dedi. Hep beraber kalktık; bize silâhlı bir tüfenkçi de iltihak etti; her tarafı otlar bürüyen bir bahçeden Sultan Murad'ın ikamet ettiği daireye geçtik; takriben iki buçuk metre arzında ve beş metre tülünde bir odaya girdik. Burada Sultan Murad altın yaldızlı bir karyola içinde yatıyordu; oda muntazam, temiz, tertipli, bütün eşyalar yerli yerinde idi. Yatağın yanına takarrüp ettik; ben hastaya doğru eğildim: “Efendimiz zahmetiniz nerede bir yeriniz ağrıyor mu? „ dedim. Murad-ı hamis bu sualim üzerine ağır ağır göz kapaklarını kaldırdı; bir kere yüzüme baktı, gayet titrek yavaş ve harfleri uzatarak ha..y..yır diye cevap verdi.

Hasta takatsız görünüyordu; fakat kendisini bildiği ve kuvve-i müfekkiresini kaybetmediği anlaşılıyordu; ancak söz söylemeğe dermanı yoktu; ecel ile mübarezede bulunduğu anlaşılıyordu. Nabzını parmaklarımın arasına aldım, gayet zayıf, sayılmaz derecede seri olarak daraban ediyordu; bileğini bıraktığım vakit kollarında mukavemet ve kuvvet kalmamış olduğundan kendi kendine düşüverdi. Sordum: “Efendimiz başınız ağrıyor mu? „ Göz kapaklarını açtı *hayır* deyip yine kapadı. Kulağımı kalbinin üzerine koydum; kalp pek seri ve gayet zayıf olarak çarpıyordu.

Müşarünileyh yatakta arka üstü yatmakta olduğundan iki tarafa kımıldatmağa ve vücudunu sarsmağa gönlüm razı olmadı; yalnız karnımı parmaklarımla biraz muayene ettim; geri çekildim; çünkü hasta yarı halet-i nezfde idi; böyle bir hastayı uzun uzadıya sualler iradiyle ve muayene etmek bahanesiyle büsbütün yormak muvafık-ı insaniyet olamazdı.

Odanın haricindeki küçük salona geldik. Arkamızdan o ana kadar görünmeyen mahdumu Selâhattin efendi de geldi. Müşarünileyh bana hitaben telâşla:

— Babamı nasıl buldunuz hali tehlikeli değil mi? diye sordu. Cevaben dedim ki:

— Vakıa pederiniz rahatsızdır; Fakat son derecede telâş edecek kadar değildir Cenâb-ı Hakkın inayetiyle sıhhat kesbeder; Doktor Rıza Paşa lâzımgelen sıhhi tedbir ve tedabiri pek güzel yapmış.

Selâhattin efendiye rahatsızlığın ne zamandan başladığını sordum; bana aynen şu cevabı verdi:

— Babam çoktanberi hasta imiş; lâkin bizim vaktiyle habermiz olmadı; çünkü o, rahatsızlığını daima bizden saklardı. Bu defa hastalığının ne zaman başladığını anlamadık; ancak bundan yirmi beş gün mukaddem çamaşır değiştirir, çamaşırlarını yıkayan kadınlar elbisesinin birisinde kan lekeleri görmüşler; bana haber verdiler; işte ben ancak o zaman rahatsızlığını anlıyabildim; hissetim ki babam dizanteri hastalığından muztarip. Bunun üzerine ne gibi rahatsızlığa mübtelâ olduğunu sual ettim; " Bir aralık hasta olmadığını söyleyerek benden gizledi; nihayet rica ve ısrar ettim, filhakika bir çok zamandanberi kanlı basura mübtelâ olduğunu söyledi; ben de artık Rıza paşaya müracaat ettim; fakat babam kat'iyen ilâç almaktan (zehirlenmek korkusuyla) hazer etmekte idi; malûmatım budur. Babam üçbeş gündenbergi yataktan kalkamıyor; pek zayıf ve nâtüvan düştü halini iyi görmüyorum. „ dedi.

Doktor İbrahim paşanın hatıratından alınmış olan notlar burada bitiyor.

Hastayı muayene eden İbrahim paşa tabif olarak Abdülhamid'e icabeden izahatı vermiştir; bunu Sultan Murad'ın vefatından üç gün sonra Selâhattin efendinin Abdülhamid'e göndermiş olduğu bir arzadan da anlamaktayız ki bunun suretini daha aşağıya aynen koydum.

Sultan Murad, İbrahim paşanın muayenesinden iki gün sonra yani 17 cemaziyelâhir 1322 h., 16 ağustos 1320 r. (28 ağustos 1905 m.) pazartesi gecesi alaturka saat sekize yakın ²⁴ vefat etmiş ve keyfiyet, sureti aşağıda yazılan aynı tarihli raporla Abdülhamid'e

²⁴ Sultan Murad'ın baş kadını Mevhibe kadın efendi tarafından Sultan Hamid'e yazılan arıza da vefatın sekize yakın ve Doktor Rıza paşanın raporunda ise sekiz buçukta ödüğü beyan edilmektedir.

bildirilmiştir. Rapora nazaran mübtelâ olduğu şeker hastalığı ve damar katılığına ilâve olarak nezf-i meâf ve ishal-i müzib ve felc-i lisan ve bel'ûmîden müteessiren vefat etmiştir²⁵.

Sultan Murad'ın vefatı hakkında tabib Mirliva Rıza paşanın vermiş olduğu rapor sureti.

Hak teâlâ velinimet-i âlem şehinşâh-ı muazzam efendimiz hazretlerini ilâ âhiriddevran taht-ı hilâfet ve saltanatta dâim ve berkarar buyursun âmin.

Hâkan-ı sabık Sultan Murad han hazretleri bir hayli zamandanberu mübtela olduğu tebevül-i sükkeri ve tasallüb-i şerayın ile muztarip bulunduğu bunlara munzam olarak nezf-i meâf ve ishal-i müzib ve felc-i lisan ve bel'ûmî hastalıklarına duçar bulunduğu, cihetle her ne kadar abd-i memlûkleri tarafından üç mahdanberi²⁶ tedavisine son derece dikkat ve ftina kılınmış ise de müşarünileyh hazretleri bâlâda zikrolunan hastalıkların devamiyle, teşeddüdünden hasıl olan zaaf-ı umumî neticesi olarak bugünkü pazartesi günü saat sekiz buçukta hulûl-i ecel-i mev'udiyle irtihal-i dâr-ı naim eylemiş olduğunu mübeyyin işbu rapor-ı bendegânem hakipây-ı tütüâsây-ı hazret-i hilâfetpenahilerine maruzdur ferman.

Fi 17 cemaziyelâhır sene 322 ve Fi 16 ağustos sene 320

Mabeyn-i hümayun-ı cenâb-ı mülûkâne
etibbâsından Mirliva kulları
Esseyit Ali Rıza b. Halil

Biraderinin ölümünü haber alan Abdülhamid, hemen aynı günde doktor Rıza paşadan başka Çırağan sarayına, Etfal hastahânesi başhekimi *İbrahim paşa* ile Alman hastahanesi baş operatörü *Kanburoğlu Aleksandros*, Doktor *Ahmed Sudî* ve Mabeyin doktorlarından *Miralay Mehmed İzzet* beyleri gönderip ölünün

²⁵ Bazıları Sultan Murad'ın vefatına dair raporların Yıldız evrakı arasında bulunmadığını yazmışlarsa da doğru değildir. Suretlerini makale arasına ve fotoğraflerini de makalenin sonuna koyduğum iki rapor ile Selâhattin efendinin ve Mevhibe kadın efendinin arızaları Yıldız evrakı arasından alınmıştır.

²⁶ Selâhattin efendinin arızasında Sultan Murad'a birinci defa tabib gösterilmesi vefatından otuz beş gün evvel olduğu yazılmakta, Rıza paşa raporunda ise üç aydanberi tedavi edildiğini beyan edilmektedir.

muayenesini irade etmiş ve bu heyet Doktor Rıza paşanın da iştirakiyle evvelki rapora benzer aşağıdaki müşterek raporu vermişlerdir. Bu ikinci raporun da sureti aynen şöyledir:

Hak teâlâ hazretleri velinimetimiz hilâfetpenah-ı muazzam efendimiz hazretlerini dünyalar durdukça kemâl-i sıhhat ve âfiyetle erike pîrây-ı şan ve şevket buyursun âmin.

Hâkan-ı sâbık Sultan Murad Han hazretleri bir hayli vakittenberu tebevül-i sükkeri ve tasallüb-i şerayin ile muztarip bulunduğundan eyyam-ı ahirede bunlara munzam olarak nezf-i meâî ve ishal-ı muzib ve felc-i lisanî ve bel'ümî hastalıklarına mübtelâ bulunduğu cihetle her ne kadar tabibi müdâvîsi Rıza paşa kulları tarafından üç mahdanberu tedavisine son derece dikkat ve itina edilmiş ve taraf-ı âbidânemizden defaatle müşavere-i tıbbiye icrasıyle lâzım gelen tedaviye kemal-i ihtimam ile müsaraat kılınmış ise de berveçhi-bâlâ hastalıkların devam ve teşeddüdünden husule gelen zaaf-ı umumî neticesi olarak müşarünileyh hazretleri bugünkü pazartesi günü saat sekiz buçukta hulûl-i ecel-i mev'ûdiyle maatteessüf irtihal-i dâr-ı naim eylemiş olduğunu mübeyyin işbu rapor-ı âbidânemiz bittanzim hâkipây-ı mekârim ihtivây-ı hazret-i zıllullahflerine arz ve takdim kılındığı maruzdur ferman. 17 cemaziyelâhir sene 1322 16 ağustos sene 1320

Mabeyn-i hümayun etibbasından
Mirliva kulları
Esseyit Ali Rıza bin Halil

Abd-i memlûkleri tabib ²⁷
İbrahim bin Ali

Abd-i memlûkleri tabib
Ahmed Sûdi bin İsmail

Almanya hastahânesi seroperatörü
kulları
Kanburoğlu Aleksandros

Mabeyn-i hümayun etibbâsından
Miralay kulları
Mehmed İzzet bin Ali

Sultan Murad'ın vefatı üzerine baş kadın bulunan *Eleru* ve diğer ismiyle *Mevhibe* kadın efendi tarafından Abdülhamid'e hitaben yazılmış olan sureti aşağıda olan arıza doktorların raporlarıyla birlikte aynı günde pâdişaha takdim edilmiştir.

²⁷ Bu müşterek raporun altında doktorların mühürleri basılmıştır; fotoğrafisi makalenin sonundadır.

Huzur-i merahim mevfur-ı hazret-i hilâfetpenahîlerine
ma'ruz-ı câriyânemdir.

Şevketlû, kudretlû mehâbetlû azametlû velinimetimiz
pâdişâhımız efendimiz hazretleri,

Cenâb-ı hayy-ı lâyemut ömr-i şâhânelerini cihan dur-
dukça tezayüd-i infirad ve âfiyetle ve tevafür-i iclâl ile şan
ve şevket ve muvaffakiyyetle makam-ı hilâfetpenâhîlerinde
dâim buyursun âmin. Yirmi sekiz senedenberi sâye-i himayet,
merhamet ve şefekat-i küsterâneleri zail olmayarak ve bu kerre
de biraderinize ârız olan mühlik maraz her ne kadar keramet
ve şefekat-i biraderâneleri dikkat ve merhametle geceli ve
gündüzlü tabib irsal ve inayet buyurulmuşsa da bu gece saat
sekize karip bir zamanda ecel-i mev'ûdiyle teslim-i ruh buyur-
muştur. Rabbimiz taâlâ gözümüzden zâil olan sevgili efendi-
miz hazretleri yattıkça zat-ı hümâyunlarına tûl-i ömür ve
sıhhat ve âfiyetle sâye-i hükümdarânelerini üzerimizde dâim ve
kaim buyursun âmin. Gerek zat-ı mülûkânelerine ve gerek
biz kullarınıza sabr-u-inayet ihsan buyursun âmin. Hemen o
yattıkça adaletini cümle kullarına sâye bahşâ eylesün. Dilhun
olan garip kalbim imlâ edemediğinden afv-i şâhânelerini dile-
rim. Olbabta emr-ü-ferman büyük pâdişâhımız efendimiz haz-
retlerinindir .

Sene 322 cemaziyelâhire
pazartesi

Mevhibe

Yine aynı günde Sultan Murad'ın oğlu olup o tarihte otuz
dört yaşında bulunan Selâhattin efendi de kendi el yazısıyle pa-
dişaha aşağıda sureti yazılan arzayı takdim etmiştir :

Huzûr-ı mekârım mevfûr-ı hilafetpenahîlerine ma'ruzât-ı
hakirânemdir.

Hakk-ı celil zât-ı şevketmeâb hazretlerini ilâ yevm-il-mele-
van payidar buyursun âmin. İradât-ı seniyyelerine imtisalen
birader-i muhalasat perverlerinin bugüne kadar her türlü
âfât-ı kevnîyyeden mahfuz ve sâye-i himaye-i mülûkânelerinde
etval-üz-zaman muammer olârak nihayet vuku-ı inhası üzerine
nazar-ı eşfak-ı mülûkânelerini celb ederek her türlü taltifine
bezli-i inayet buyurduğu bir anda ارجعوا irciû emr-i celili-

ne icabet, hoşnûden karîn-i rabb-ı izzet olduğunu taziyet-i abidâne-i hakirâneme terdifen arza müsaraat eylerim.

Birader-i muhalesat perverlerinin kırk gün zarfında tedavileri hakkındaki müşahedat-ı bendegâneme nazaran efendimize ahval-i hâzıra ve hissiyyât-ı kalbiyyesini tebyin için kulunuza bir vasıta gönderilmesini rica etmekliğimi tenbih buyurdular; kulunuz da bu arzularının husuline vesatet eyledim. Şifahen arzularını efendimize arz ettiler; o sırada rahatsızlıkları nazar-ı eşfak-ı mülûkânelerini celb eyledi; tedavilerine etıbbây-ı müteaddide vasıtasıyla gayret olundu; mükerreren iyi bakılmaları için iradât-ı seniyyelerini maatteşekkür aldık; bu hizmete tayin olunan dahilî ve haricî umum kullarınız vazifelerini bitemamihâ icra eylediklerini rey-ül-ayn gördüm; cümlesini sezavâr-ı taltif birer kullarınız olduğuna hükmeyledim. Tenfiz-i iradât-ı veliyyünniamfleri için kulunuz da hukuk-ı tabiiyenin icabettirdiği hürmette kusur etmemeğe çalıştım; nihayet *ماقدرالله حق قدره makaderullahü hakka kadrih* sırrı hüveyda olup biraderlerinin ziyâ-ı elîmini gördüm; telehhûfât-ı deruniyye-i âbidâneme karşı sabrı veliyyünimetimiz efendimize karşı da duay-ı deymûmet ve ömr ve afiyet-i pâdişâhilerinin tekriri ve sadakat ve ubûdiyyet-i naçizânemin teyidini kaim eyledim. Olbabta ferman efendimiz hazretlerindir.

Fi 17 cemaziyelâhire sene 322

Selâhaddin

Merhum Sultan Murad vefatından evvel oğluna Yahya efendi türbesi civarına defnedilmesini tekrar tekrar vasiyyet etmiş ve Selâhattin efendi de bu vasiyeti üçüncü musahip Nadir ağa vasıtasıyla ve 18 cemaziyelâhir salı günü sureti aşağıda yazılı bir artza ile pâdişaha bildirerek vasiyyetin yerine getirilmesi için müsaadesini istemişti:

Atebe-i ulyây-ı cenâb-ı veliyyünniamflerine şükrannâme-i bendegânemizdir

Cenab-ı erham-er-râhimin ömr ve şevket-i hümâyunlarını müzdad buyursun âmin. Ulviyyet ve şefekat-i aliyye-i tacidarîlerinin bir timsal-i zî celâli olarak birader-i halis-ül-cenânlarının kablelvefat şevketmeâb efendimizdenistirhâmen mükerreren vasiyyet buyurdıkları üzere kendilerinin Yahya efendi

türbesi civarında tedfinine müsaade-i hümayunlarının erzan buyurulmasından dolayı birader-i merhumlarının ruh-ı pür fütuhı bihakkın tesrir olacağı gibi bu kulunuzla kadın cariyelerinin ve umum tevabiat kullarının şükran-ı bî riyası daavât-ı hayriyye-i pâdişâhlerinin tekrarına terdifen isâl-i bâri-gâh-ı rabb-i mennan kılınacaktır. Olbabta ferman pâdişâhımız efendimiz hazretlerindedir. Fi 18 cemaziyelâhire sene 1322

Selâhattin

Bu arza üzerine Abdülhamid ibtida biraderinin bu vasiyyetinin yerine getirilmesine muvafakat etmiş ve bir hükümdara lâyük surette defn olunmasını da mabeyinci Ârif beye irade eylemişti²⁸. Fakat bu irade çıktıktan bir müddet sonra pâdişâhı taziyete gelen meşhur Ebülhüda efendi Abdülhamid tarafından kabul edilmişti; bu adam pâdişâha ne söylediye söyliyerek zihnini çelmiş ve Sultan Murad'a yapılacak mükellef cenaze merasiminden vazgeçildiği gibi merhumun vasiyyeti de nazar-ı dikkatte alınmayarak Yeni Cami türbesinde validesi Şevkefzâ kadının yanına defnedilmesine irade çıkmıştır. Ölünün techiz ve tekfinine Yahya efendi dergâhı şeyhi Abdullah efendi ve cenaze merasimine nezaret etmeğe de meşhur Fehim Paşa memur edilmişti.

Sultan Murad'ın ölümü hakkında aşağıdaki kısa *tebliğ-i res-miyye* gazetelerde ilân edilmiştir :

Hâkan-ı sâbık Sultan Murad hazretlerinin bir hayli vakıttan beru mübtela olduğu şeker hastalığıyla dünkü pazartesi günü hulûl-i ecel-i mev'ûdiyle irtihal eylemiş ve vuku-ı vefatı nezd-i âlîde teessüf-i azîmi mucib olmuş ve nâş-ı magfiret nakşının Yeni Cami-i şerif kurbinde valide-i muhtemeleri türbesine defni hususına irade-i seniyye-i cenab-ı hilâfet penahî şerefsudur buyrulmuştur; Cenab-ı hak rahmet buyursun.

V. Murad'ın vefatının ertesi salı günü nâşi Yıldız sarayı ileri-gelenleriyle beraber Çırağan sarayı rıhtımından Nahit istimpotuna konarak diğer üç istimpotla beraber Topkapı sarayına götürülmüştü. Cenaze, Sarayburnu rıhtımında enderun ağaları tarafından karşılanarak Hırka-i saâdet dairesine götürüldü ve Yahya efendi

²⁸ Buradan aşağısı Bay Ziya Şakir'in *Beşinci Murad'ın hayatı* isimli eseriyile Bay Süleyman Kâni merhumun Akşam gazetesinde intişar etmiş olan *Saray ve Bâb-ı Âlînin içgüzü* isimli makalelerinden hülâsa edilerek alınmıştır.

tekkesi şeyhi tarafından gasledilip diğer hükümdarlarda olduğu gibi selvi ağacından yapılmış tabuta konmuştu. Cenazede hükümet erkânından dahiliye ve zabtiye nazırlarıyla şehremini ve bir de Beşiktaş muhafızı Hasan paşa ve padişah yaverlerinden bazıları bulunmuştu.

Cenaze tabuta konulacağı sırada Fehim paşa, Sultan Murad'ın hakikaten ölüp ölmediğini anlamak için merhumun başındaki saçlarını tutarak şiddetle çekmiş, fakat bunun yaptığı âdflikten müteessir olan Beşiktaş muhafızı Hasan paşa'nın hiddetli bir sesle:

— Çek elini ulan Allahtan kork, şu ölüden ibret al, yarın sen de bu tahtanın üzerine yatacağın diye bağırması üzerine Fehim paşa, etrafındakilerin de kendisine hiddetli hiddetli baktıklarını görüp geri çekilmişti ²⁹.

Cenaze tabuta konduktan sonra yolların kalabalık olmasına mebni bir hâdiseye meydan verilmemesi için Sultan Hamid'in iradesiyle sarayın deniz tarafı kısmından sessizce gümrük dairesinin önüne getirilip Hidayet camii musallasına kondu; Yahya efendi şeyhi tarafından cenaze namazı kılındı ve sonra tabut saray hâdemeleri tarafından alınarak Yenicami türbesine götürülüp validesinin arka tarafına gömüldü (18 Cemaziyelahir salı 1322 = 29 ağustos 1905 ve 17 ağustos 1320 rumf).

Sultan Murad'ın cenazesinin nakli esnasında halkın izdihamı ve gösterilen teessür pek büyüktü; halk bu talihsiz hükümdara karşı korku içinde gönlünde sakladığı hürmeti izhar etmiş ve içten gelen acıyı da göstermişti; hattâ bu hal Abdülhamid'e verilen curnallarla bazı ilerigelenlerin sürgün edilmesine sebep olmuştur ³⁰.

Defnin ertesi veya daha ertesi günü Abdülhamid, hastalığın niçin zamanında haber verilmediğini Selâhattin efendiden bilvasıta

²⁹ *Beşinci Murad'ın hayatı*, s. 239 da bu şahsın, daima nefretle yad edilen hususî yaverlerden biri olduğu kaydıyla ismi söylenmiyor. Süleyman Kâni merhum bu adamın Zülüflü İsmail Paşa olduğunu yazıyor. Benim duyduğum Fehim Paşa olduğundan anın ismini zikrettim.

³⁰ Sultan Murad'ın vefatı günü tabutu Yenicami türbesine getirilirken o camide namaz kılp cami merdivenlerinden inmekte olan Ertuğrul süvari alayı kumandanı Ferik İbrahim Paşa, cenazeyi görünce teessüründen ağlamış ve bu hal bir curnalla derhal saraya bildirilmiş olduğundan Sultan Murad taraftarlığıyla itham edilen İbrahim Paşa Şam'a sürgün edilmiştir.

sordurarak calı bir alâka göstermek istemişti; pek sevdiği inziva arkadaşı olan babasının ölümüne fevkalâde müteessir olan Selâhattin efendi, pâdişâha dokunaklı olarak aşağıdaki cevabı göndermiş ve bunun üzerine Abdülhamid ses çıkarmamıştı. Cevap şudur:

Huzûr-ı cihandârilerine ma'ruza-i bendegânemdir,

Birader-i merhum-ı cenâb-ı şehriyârilerinin istirahat güzün olduğu müddet zarfında taraf-ı tacidarilerinden birinci defa olarak tabib irâe olunması fi 13 temmuz sene 320 tarihidir; andan evvel muayyen bir tabibi olmadığı gibi kendi de asla tabibe görünmek arzusunda değildi; anın rızası hilâfında tabib istemek veya efendimize bir karar verdirmek kulunuzun haddi olmadığı gibi merhum diğer bir surette dahî tedaviye rûy-i teslimiyet göstermiyordu; Rıza paşa'nın saraya tayini yirmi seneye tekarrüp ediyor ise de merhumu görmesi tarih-i mezkûrdan sonradır; o her veçhile müstagni idi; niçin tedavi istemezdi? sualini sormak hakkı ise ailesine ait değildir. Ortada kulunuz takdirden başka bir sehiv göremiyorum, olbapta feman.

20 cemaziyelâhir 322

Selâhattin

* * *

Sultan Murad'ın *Selâhattin efendi*'den başka oğlu olmayup *Hatice, Fehime, Fatma, Aliye* isimlerinde dört kızı vardı. Başkadın olan *Mevhibe kadın*'dan çocuğu olmamış, en büyük çocuğu olan Selâhattin efendiyi 1861 de ikinci kadını *Reftâr-ı dil kadın efendi* doğurmuştur. En büyük kızı olan *Hatice sultanı* 1870 de üçüncü kadın efendi olan *Şayan kadın efendi* ve *Fehime sultanı* ise 1875 de dördüncü *Meyl-i servet kadın efendi* doğurmuşlardır. Sultan Murad'ın inziva hayatında doğan *Fatma* ve *Aliye* sultanları ise *Rezan hanım* doğurmuştu; bunlardan Aliye sultan çok yaşamamış olup diğerleri meşrutiyeti ve serbest devri görmüşlerdir. Osmanlı hanedanını yakından tanıyanlar, bu aile içinde, mütevazı, vakur ve temkinli ve her türlü gösterişten çekingen ağırbaşlı Osmanlı şehzadesinin Selâhattin efendi olduğunu söylerlerdi; vefatı 1333 Cemaziyelâhir 14 [29 Nisan 1915 tarihinde olup vasiyyeti üzere Yahya efendi tekkesi kabristanındaki hususî türbeye defnedilmiştir.

B AZI V ESİKALAR

I

Suret-i haktan görünerek Sultan Murad'ı okutmak behanesiyle hem valide sultan'dan para çeken ve hem de bunların ahvalini Abdülhamid'e bildiren Elhac Hafız Mehmed Emin efendinin bilvasıta Sultan Hamid'e curnalı

$\frac{4}{597}$ Tetkik-i Evrak Komisyonu

Muhbirliğim hasebiyle bazı malûmatı-ı âcizânem olup hakk-ı şâhânedede cereyan eden sohbetleri ifade ve beyana cür'et ve cesaret ederim, şöyle ki:

A'lem-i ulemâdan ve Halidiye meşâyih-i kiramından Antalya sancağında Elmalu kazasında medfun-ı hâk-i ıtırnak Abdal Musa قدس الله العزيز الاعلى hazretlerinin post nişin ve zaviyedarı bulunan Elhac Hüseyin Hüsnü efendi nam zat tekkesinin bazı noksanının ikmali için bu tarafa gelmişti. Onunla candan muhabbet ederek bazı esrar-ı zâhiriyyeye dair sohbetimiz dahi cereyan etmişti; onun mesalihi zımında beraberce gitmemizi saraydan emir buyurulmuştu. Şu hal ile her bir mahalle Bâb-ı âlf ve Evkaf ve Maliye ve icabeden devaire gidiliyor idi. Kendüsi her nereye varır ise câzibe eshabından bulunduğundan her kimin kalbine nazarı dokunsa bir rikkat getürerek şeyh-i mumailiye muhabbet ederler idi; biz de yanında bulunur idik. Şu hal ile her bir vükelâyı ve fetvapehâni bilcab limaslahatin gezmekte ve muârife de peyda olunmuştu ve sonra da ekseriya vükelâyâ valide sultan'dan cevabı çıktı (çıkktığı) vakit bendeniz götürür idim. Bir kat daha muhabbete bâdi olarak bilâ teklif sohbet olunmağa istidat kesb olunmakta olduğuna mübteni arada sırada kendilerine gider idim; sonra bu hal keyfiyeti zuhur edip Sultan Murad hazretleri calis-i taht-ı evreng-i hilâfet oldu ise de hasb-el-kader başına gelen cünundan nâşi onun dahi علم hal ile yerine halâ serir ârây-ı hilâfet-i uzmâ buyurulan Sultan Abdülhamid Han efendimiz hazretleri cülûs buyurdular. Cenâb-ı hak ömr-i şâhânesini efsun ve â'dâsını kahr ve sernigün buyursun. Muahharen bir vasıta ile müşarünileyh Sultan Murad hazretlerinin sıhhat ve âfiyet olunmasına dair taraf-ı âcizâneme cevapla yani bu halin def'i için bir çare-i hasenesi bulunur ise memnuniyyet-i vefirenizi bâdi olur deyu niyaz-

larına işte olvakit bu şer'işin peyki dağların boynuzlu geyiği İbrahim efendiye açtım; o da *içeriye girmesini, uymadığı* halde çamaşırının (Sultan Murad'ın çamaşırı) getirilmesini ifade ederek bunlarca (bunlarda) uyamayacağını bildirdim, nihayet uzanmasun (yani uzatmıyalım) evde ve başka yerde, kaç defalar hatm-i hâcegân-ı nakşibendî olunarak dua olunup ve Hasan babadan dahi bir nüsha tarifle yazılarak gönderilmiş bir kaç gün sonra bir cevap zuhur ederek müşarünileyhin sıhhatini yazmışlar; hiç bir şeyi kalmadı deyu beyan olunmuş. Bunun üzerine İbrahim efendiye gösterdim aman bu cevabı bir kaç gün bana ver de bazı büyük yerlere göstereyim; zira her ne kadar eyi olmuş deyu ifade ediyor isem de inanmıyorlar; bunu gösterince şüpheleri kalmaz, dediğinde bendeniz de verdim ise de sual ettim bunu kime göstereceksin. Evvelâ fetva emini Halil efendiye, sonra Şeyh-ül-islâm-ı esbak Molla beye ve Şeyh-ül-islâm Hayrullah beye ve bir de Anadolu kazaskeri vardır, bunlara ve Âlî paşa mühürdarı Mustafa beye ve Kayserili Ahmed paşaya göstereyim deyu serd ve beyan edip filvaki üç gün kadar, cevap üzerinde kalarak onlara göstererek gerüye getürdü; nihayet bunun sıhhati anlaşıldı deyu Sultan Mehmed [Fatih] tarafında bulunan kâffe-i hocalara da beyan edip bir tertip olunmak üzere mübaşeret olunmuş ise de ortalık gam ve buhran içinde olduğundan hele şimdilik böyle dursun deyu kat'-ı kelâm olunup sonra bu adam benden bu cevabı aldı bâlada beyan olunan zevata götürdü, amma bakalım aslı varmı deyu bendeniz de cevabı aldım, zaten dahi muarifem var, bir de bu cevap kimin yediyle çıkmış ve bendenize geldiğini dahi iyiden bildirmiş olduğuna cevabı götürüb bunlar ile bir iyice cevap ideyim deyu. Elhasıl götürüb betekrar gösterdim ve lisanen dahi eyüce anlattım, hiç bir şey kalmadı pir-ü-pâk oldu dediğimde cümlesi taaccüb âleminde kaldıkları ve kudret-i hallaka hayran kaldılar; sonraları defeat ile gidildi selam da söylemişler idi, onu da tebliğ ettim, haz ettiler. Fetva emini evvelki verdiği cünûn-ı mutbık fetvasına da ziyade teessüf etti, vermemiş olaydım deyü. Bunlar sonraları Mütercim konağında bir kaç defalar tecemmu dahi ettiler; buna dair sohbetler de edip çaresini düşündüler; nihayet şöyle karar vermişler ki ortalığın hal ve zarureti ve şu kaime keyfiyeti milleti mahvetmekliğe götüreceğinden ve bu kaime ilerüde hiç mesabesinde olur, herkesin canı ya-

nar bir bahaneye bakarlar deyu cevapta bulduklarını ifade ettiler. Sonra Molla bey, beктаşi şeyhi Mehmed Ali efendiye celbettirip ey oğlum şimdi şu vaktin halinden haberin var, seninle ihvanız bilirimki Arnavud güruhu kâffesi senin; ve muhacirinden dahi çok kimseler vardır ki senin mensubâtındır dediğinde emriniz başımla beraber isterseniz on bin kişi olsun deyu cevap verdiğini müşarünileyh ifade ve beyan etti. Bir de dördüncü kadın Bâb-ı âlî memuranından kendisine müteallik olana da şu işin bir çaresini ister deyu cevap yazmış olduğunu mumâileyh Mehmed Ali efendi, Molla beye de ifade etmiş; bana da böylece söyledi. Demek oluyor ki on beş bin kişiden mütecevaz cem olunmak benim üzerimedir; bunlarca mühür basmak filan olmaz, ansızın kaldırmalı bundan ibarettir deyu söyledi.

Şimdi gelelim sadede:

Mütercim paşa ve Kayserili Ahmed paşa, Molla bey, fetva emni Kara Halil efendi dediği şeyh Mehmet Ali efendi, dördüncü kadın talebeler, mütercim işaretiyle asakir zabitanından dahi ümerây-ı askeriyye-i bahriye ve berriye de varmış, lâkin onların kim olduğunu öğrenemedim.

Şimdi bunlar bu işi ne edecekler idi? ortalık kaimece ve ahz-ü-itaca iyüce müzayekaya duçar olup herkesin canı başlarına, yürüsün, canından ümitlerin kessünler; hele mart da çıksın da nisan nihayetine doğru çıksunlar bunun için Kara Halil efendi üç kıta fetva vererek bir de mushaf-ı şerif fetva ile beraber bir yeşil sancak başına talik ederek mumâileyh İbrahim efendi, bir tarzı cedit elbise ilbas ve başına ve ayağına elvan renk, göya deccalın hımarı gibi herkes görünce arkasına düşsün için böyle tezyinat ile huruç ve arkasına çoluk, çocuk düşerek bir cemm-i gafir tecemmu edeceğine iştibah yoktur. Bu işin haksız olduğunu cenab-ı hak kalb-i âcizâneme sünuh ettirerek ruhaniyyet-i hazret-i risaletpenâhî zuhur ederek işin hakikatini muhbirlik sıfatiyle meydana çıkarmak için başımı bu yola ve şevketlü uğruna feda ettim ve bu kadarca malûmatım olduğundan min gayr-ı haddin ifadeye cesaret kılındı. Emr-ü-ferman hazret-i menleh-ül-emrindir; hakikat-i madde budur; bunda zerrece hilaf yoktur, böylece malûmat-ı âcizanem olduğundan bundan sonrası eracif ve aslı olmadığını tasdik ederim.

İmza

Elhâc Hafız Emin kulları

Mühür

Esseyid Mehmed Emin

II

Ali Suavî vak'ası üzerine Sadık paşanın riyasetindeki heyet-i vükelâ tarafından Sultan Murad ve validesi haklarında yapılması icabeden muameleye dair Sultan Hamid'e takdim edilen arıza müsveddesi . (aynen)

Numara

1789

Bazı sebükmagzân'ın eser-i şerr-ü-mefsedeti olmak üzere geçende zuhur edip bilcümle tebea-i şâhâne ve betahsis bendegân-ı sadakatnişân-ı mülûkânelerine fevkalhad bâis-i elem ve endişe olan hadise-i fecfa biinayetillah-i teâla emn-ü asayişe zerre kadar halel gelmeksizin bertaraf edilmiş ve müellif-i fesat olanlardan elde bulunanların kanunen terettüp edecek cezay-ı sezalarını görecekleri derkâr bulunmuş ise de sunuf-ı tebea-i şâhâneleri temin-i hukuk ve saadetleri maksad-ı âlisiyle ihsan buyurulan kanun-ı esasîden dolayı fevkalgaye müteşekkir ve memnun olarak bunun nevbe-nev izhar-ı âsar-ı filiyesi emrinde masruf olan ikdamat-ı âliye ve mesai-i mütevaliye-i cenâb-ı mülkdarilerini nazar-ı şükran ile görmekte oldukları halde her türlü terakkiyata bâis-i te'hir ve tâvik olan hâdisatın devam-ı âsârı herkesi bir hal-i ye'is iştimalle düşürüp dahilen mani-i terakki olan ahvale nihayet verilmesinde amme-i nâs mütthid-ül-efkâr olduğundan nâire-i fesadın maazallahü teâla bir daha şerare pâş-ı iş'al olamayacak surette itfası esbab ve tedabiri miyane-i acizânemizde teemmül olunmakta bulunduğu sırada mevhibet efzây-ı sünuh olan irade-i seniyye-i hazret-i şehriyarîleri dahi şu tasavvurı te'yid buyurmasıyle icab-ı maslahat tezekkür olundukta mâlum-ı âli buyurulduğu üzere birkaç gündenberu icra edilen tahkikattan hasıl olan neticeye göre asıl bâis-i fitne bir şahs-ı leim (yani Ali Suâvi) olup buna tebaiyyet edenler farik-i-nik-ü-bed olmayan birtakım sâdedilan olmasıyle bunlar hakkında bil muhakeme terettüp edecek mücazat-ı kanuniyenin icra olunacağı derkâr olup şu kadar ki Sultan Murad dairesi halkından ikaz-ı fitneye en ziyade haris ve münhemik olan müşarünileyhin validesi olmasıyle bunun burada kalması mahzur ve mazarrattan sâlim olmayacağından ve kendüsünün buradan bir tarafa gönderilmesi lâzım gelür ise de hânedan-ı celil-ül-unvan-ı cenab-ı velînimete mensubiyeti cihetiyle hakkında sairleri gibi

1 — V. Murad şhzade iken

2 — V. Murad veliaht iken

3 — V. Murad hükümdar iken

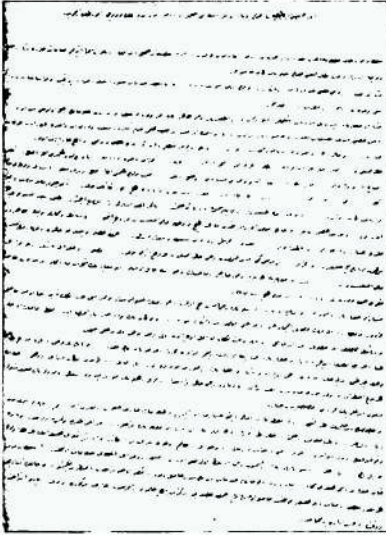

1794.
 Mr. Goussier.
 Je vous prie de m'excuser si je ne vous envoie pas de suite le rapport que vous m'avez demandé. Je suis actuellement absent de Paris, et ne pourrai que dans quelques jours vous adresser ce rapport. Je vous prie de m'en excuser.
 Je suis, Monsieur, avec toute l'estime et toute la reconnaissance que je vous dois, votre très humble et très dévoué serviteur,
 J. Goussier.
 Paris, le 15 Mars 1794.

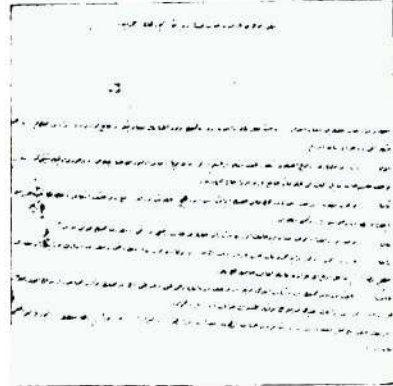
A

1794.
 Mr. Goussier.
 Je vous prie de m'excuser si je ne vous envoie pas de suite le rapport que vous m'avez demandé. Je suis actuellement absent de Paris, et ne pourrai que dans quelques jours vous adresser ce rapport. Je vous prie de m'en excuser.
 Je suis, Monsieur, avec toute l'estime et toute la reconnaissance que je vous dois, votre très humble et très dévoué serviteur,
 J. Goussier.
 Paris, le 15 Mars 1794.

B

7 — V. Murad'ı muayene eden Prof. Dr. Leidesdorf'un verdiği 13 Ağustos 1876 tarihli raporun tercemesi

8 — Dr. Monceri'nin raporu. (Dr. Monceri Süleymaniye'deki Darüşşifa tabiblerindendi)

9 — Dr. Akif Paşa ile Dr. Kapalıoğlu taraflarından verilen 13 Eylül 1876 tarihli raporun tercemesi

Constantinople le 14 / Octobre 1876
 24
 Monsieur le Ministre,
 En vous adressant ce salut respectueux
 je vous prie de vouloir bien agréer mes
 très hautes et très distinguées salutations
 et de vouloir bien agréer également
 les assurances de haute estime et de
 haute confiance que j'ai l'honneur de
 vous adresser, ainsi qu'à votre
 Excellence, pour l'avenir.
 Je suis, Monsieur le Ministre,
 avec un profond respect, de
 votre Excellence, votre très humble
 et très dévoué serviteur,
 Y. K. S.

fléant de ces fautes intellectuelles et
 à son jugement sans hésiter de pointer
 expressement la direction sur les divers points
 d'erreur, sur les erreurs publiques.
 Ch. de C. de C.
 9. Rue de la Chapelle
 2
 27 Octobre 1876
 Monsieur le Ministre,
 En vous adressant ce salut respectueux
 je vous prie de vouloir bien agréer mes
 très hautes et très distinguées salutations
 et de vouloir bien agréer également
 les assurances de haute estime et de
 haute confiance que j'ai l'honneur de
 vous adresser, ainsi qu'à votre
 Excellence, pour l'avenir.
 Y. K. S.

A

B

10 — Türk ve bazı elçilik tabibleri tarafından verilmiş olan müsterek rapor

Lev. XXXVI

À une époque où l'on se livre à des spéculations
rapides et incertaines l'état actuel de
la dette de l'État français, sous le régime
présent, est une affaire de haute importance
pour le pays. Les spéculations de ce genre
ont lieu sous le régime actuel, depuis la loi
du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement. Les spéculations de ce
genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement. Les spéculations de ce
genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement.

A

la plus grande incertitude de la
nature à l'égard des spéculations de ce genre,
incertaines, rapides et incertaines. Les spéculations
de ce genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement. Les spéculations de ce
genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement. Les spéculations de ce
genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement.

E

et de la part de l'État, en tant que
spéculation, dans les spéculations de ce genre,
incertaines, rapides et incertaines. Les spéculations
de ce genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement. Les spéculations de ce
genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement. Les spéculations de ce
genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement.

C

et de la part de l'État, en tant que
spéculation, dans les spéculations de ce genre,
incertaines, rapides et incertaines. Les spéculations
de ce genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement. Les spéculations de ce
genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement. Les spéculations de ce
genre ont lieu sous le régime actuel, depuis
la loi du 16 mai 1863, et ont été encouragées
par le gouvernement.

C

11 — Resim 10'daki tabiblerin verdikleri 20 Eylül 1876 tarihli ikinci müşterek rapor

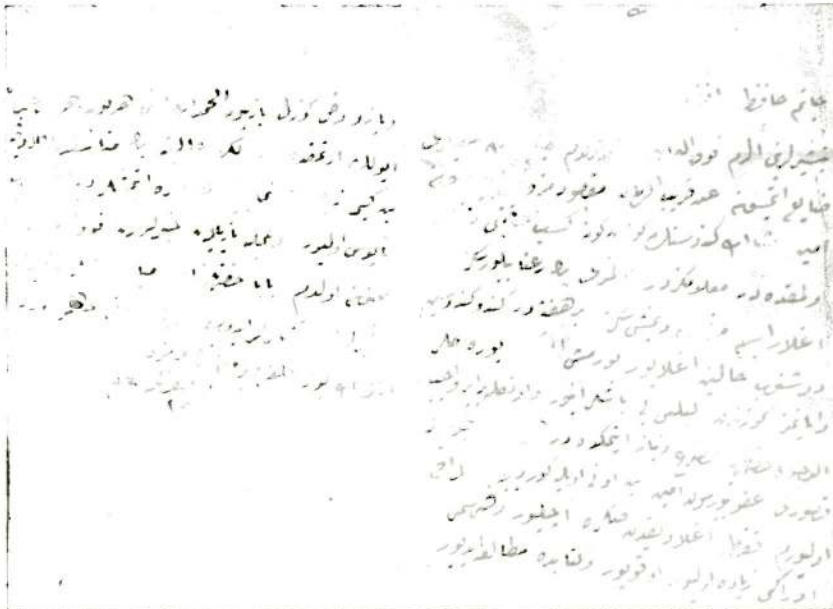
Lev. XXXVII

12 — Resim 11'deki 8 Eylül 1876 tarihli raporun tercümesi

13 — V. Mıza'ın annesi tarafından hamallar Kethüdası Hafız Emin Efendi'ye yazılan mektup

14 — V. Mıza'ın annesinden hamallar Kethüdası Emin Efendi'ye yazılan başka bir mektup

هنگامی که در راه بودم و در آن زمان که در راه بودم و در آن زمان که در راه بودم

بنام خداوند که در راه بودم و در آن زمان که در راه بودم

صلوات بر او

21 — Salahaddin Efendinin, babasının defni hakkındaki vasiyyetini padişaha arzeden mektubu

حضرت سلطان محمد سلطان

بنام خداوند که در راه بودم و در آن زمان که در راه بودم

صلوات بر او

22 — Şehzade Salahaddin Efendi'nin amcası Abdülhamid'e tariz yolu cevabı

muamele olunması lâyük ve münasip olmayacağından ifay-ı farıza-i hacc-ı şerif etmek vesilesiyle kendüsünün taraf-ı eşref-i hazret-i hilâfetpenâhîlerinden canib-i Hicaz'a izam buyurulması ve Sultan Murad hal-i sahvda bulunmadığı cihetle eğerçi bunun zatından bir gûna ihtiraza mahal yogise de vücut ve namının vakten min-el-evkat yeniden bir fitne zuhurına bâdi olabilmesi ihtimaline dahi ma hal bırakılmaması vâcibattan olduğundan ve Topkapı sarayı âlîsinde bazı mahfuz ve mazbut mahaller bulunduğu haber verildiğinden müşarünileyhin dahi ya saray-ı mezkûrde yahut Kütahya, İsparta, Sivas şehirlerinden birine izamiyle orada mahfuzen ikamesi halinde maâzallahütealâ bâdezin muhill-i emniyyet bir hâdisе zuhuruna istidat ve mahal kalmamış olacağı varid-i hatır olmuş ve şu iki suretin hangisi ihtiyar ve irade buyurulur ise kullarınca husul-i emniyete kâfi görünmüş olduğundan müşarünileyhanın Hicaz'a izamı ve Sultan Murad'ın tayin-i ikametgâhı için dahi şıkkeynden birinin tercihi emrinde irade-i isabetâde-i cenab-ı hilâfetpenahîleri ne veçhile mevhibet efzây-ı sudur olur ise hükm-i münifinin inafazına müsareat olunacağı muhat-ı ilm.

İ m z a l a r

*Rauf, Ahmed Muhtar, Mehmed Namık, Mehmed Rüştü, Sadık,
Ali Rıza, Sait, Vesim Mahmud*

III

Ali Suavî vak'ası üzerine Sultan Hamid'in Yıldız sarayında topladığı heyet-i vükelâya Sultan Murad hakkında üç sual sorup bunların cevabını istemesi üzerine vükelânın bu hususa dair takdim etmiş oldukları 21 cemaziyelâhır sene 95 ve 11 mayıs 94 tarihli arıza

Cenâb-ı nesaksâz-ı ahval-i kâinat, pâdişah-ı adâletsimat efen-dimiz hazretlerini bilmeçd-i vel-ikbal serir-i saltanatlarında dâim eylesün. Bilcümle bendegân-ı sıkd nişân-ı şâhâneleri için rehber-i şehrah-ı adil ve istikamet olan kâffe-i iradât-ı seniyyeleri kavanin-i âdile-i mevzûa ahkâmının bilâ istisna cümle hakkında icrasiyle umur-ı devlet ve nizam-ı ahval-i mülk ve milletin ikmal-i ıslah ve tensiki esâs-ı felah iltibasına mübteni olup işte bu cümle-i celileden olmak ve cülûs-ı meyâmin me'nûs-ı hazret-i pâdişâhîden beru

hâkan-ı sabık hakkında sevabık ve emsali gayr-i meşhud bir derecede bîdiriğ buyurulmuş olan müsaadat ve lütfiyyata hadd-ü-pâyan olmadığı halde asayiş ve emniyyet-i dahiliyyeyi muhtel ve şîrâze-i nizam-ı devleti münhal edecek surette âlemin gözü önünde cereyan eden teşebbüsât ve tasaddiyatın ilca ettiği mecburiyyet-i kat'iyye muktezasından bulunmak üzere dün gece taraf-ı eşref-i cenâb-ı mülûkânelerinden heyet-i âcizânemize irad buyurulan es'ile-i selase ki cennetmekân Abdülaziz han hazretlerinin nükud ve mücevheratının kısm-ı küllisi Sultan Murad ve müteallikatı yedlerinde bulunup bunları îka-i fitne ve fesat yolunda sarf ve istihlâk eylemekte bulduklarından zikrolunan nükud ve mücevheratın ellerinde bırakılması câiz olup olmayacağı ve yine müşarünileyh nezdinde bulunan bir takım eslihanın ellerinden alınması lâzım gelip gelmiyeceği ve bir de gerek müşarünileyhin ve gerek mahdumunun esnây-ı vak'ada askere karşı îmal-i silâh eyledikleri. Müşarünileyhin sevabık-ı ahvali malûm olduğundan şu fiil ve hareketten dolayı haklarında şer'an ve kanûnen ne muamele terettüp edeceği maddeleridir.

İşbu üç sual-i âli leyle-i mezburede mabeyn-i hümâyun-ı mülûkânelerinde akdine, müsaade-i seniyye-i hilâfetpenahfleri şayan buyurulan mecliste vâhiden bâde vâhid mevzu-ı bahis edildikte vakia Sultan Murad ile mensubâtının ellerinde böyle nükud ve mücevherat bulunması âmâl-i gayr-i meşrûalarının icrasını teshil edeceği derkâr olup vak'a-i mündefia dahi bunu müeyyid ve müsbit olduğuna ve kendüsine ve hanedanına müstevfâ maaşlar tahsis buyurulduğu cihetle saye-i hazret-i pâdişâh'de cümlesinin esbab-ı maişet ve rahatları mükemmel olduğu gibi müşarünileyhin ahval-i mâlûmesine nazaran nükud ve mücevherat-ı mevcudeyi nâ meşrû ef'al ve ahvalin îkaina âlet etmeleri melhuz olduğuna binaen zikrolunan nükud ve mücevheratın o tarafca vakten minelevkat silâha müteallik hiç bir şeye lüzum ve ihtiyaç olmadığından yanlarında ne kadar esliha var ise cümlesinin asayiş ve emniyyet-i âmme-yi muhafazaten bittamam alınması ve fıkra-i âhireye gelince müşarünileyh ile taallukatının işbu fitne ve fesadın îkaz ve îkanda medhal ve müşareketlerinin sübutı halinde haklarında icrası lâzım gelen muamele-i kanuniyyenin mahkeme marifetiyle tayin edilmesi kaide-i adalete ve îcab-ı maslahata muvafık olacağı tezekkür olunmuş ise de irade-i mülhemiyet-i ifade-i hazret-i zıllullahîleri ne

merkezde şeref taalluk buyurulur ise isabet anda olacağı muhat-
ilm-i âlf buyuruldukta olabatta ve her halde emr-ü-ferman hazret-i
veliy-ül-emir vel-ihsanındır. 21 ca sene 95 ve 11 Mayıs sene 94

Vükelânın mühürleri

*Esseyyid Mehmed İzzet, Mehmed Rüştü, Ahmed Muhtar,
Mehmed Sadık, Said, Mehmed Kâni, Gazi Ahmed Muhtar,
Ahmed Vesim, Mahmud Celâleddin, Ali, Mahmud Celâleddin,
Mehmed Rauf, Safvet, Esseyyid Mehmed Said, Abdülhalim,
Mehmed Tahir Münif, Esseyyid Mustafa, Mehmed Ârif.*

IV

**Abdülhamid'in iradesiyle Yıldız'da toplanan vükelânın,
sureti bundan evvel yazılan vesîkadaki kararı üzerine
Sultan Murad'a ait olup müsadere edilmiş olan silâh,
mücevherat ve paraların cetveli (aynen)**

Hüdavendigâr-ı sâbık Sultan Murad Han hazretlerine mahsus
olup mabeyn-i hümayunda bulunan tüfenk ve tabanca ve sairenin
cinsi ve miktarını mübeyyin defterdir.

Kâr-ı kadim kebir çakmaklı şişhane tüfengi adet 1	Maa kasatura askeri şişhane tüfengi adet 1	Timuru altın işlemeli kapsüllü kebir şişhane tüfengi adet 1
Kakmalı karabine adet 1	Salihpaşa îmalâtı şişhane tüfengi kebir adet 1	Timuru altın işlemeli kâr-ı kadim çakmaklı şişhane tüfengi adet 1
Timuru altın işlemeli İslimyekârı kebir kapsüllü şişhane tüfengi ve işlemez adet 2		Salih paşa îmalâtı kebir kapsüllü şişhane tüfengi adet 1
Kâr-ı kadim çakmaklı kebir şişhane tüfengi adet 1		Çakmaklı ve timuru altın işlemeli kâr-ı kadim kapsüllü şişhane tüfengi adet 1
Maa süngü iğneli askeri tüfengi adet 2	Gayet kebir kâr-ı kadim kapsüllü şişhane tüfengi adet 1	İngiliz kârı şişhane tüfengi adet 1

Martini Hanri tüfengi adet 1	Kundak dolar süvari tüfengi adet 1	Beyaz ve sarı donanmalı Vinçister tüfengi adet 1
Maden mahfaza derununda Bel tüfengi adet 1		Maden mahfaza derununda İngilizkârı şışhane tüfengi adet 1
Ceviz mahfaza derunundan yandan dolar yarım kundaklı şışhane tüfengi adet 1		Üzeri işlemeli siyah mahfaza derununda kundak ve timuru altın işlemeli iğneli maa edevat çifte tüfenk adet 1
Maden mahfaza derunundan kundak ve timuru altın işlemeli dürbünlü mükemmel edevatlı kupsüllü tüfenk adet 1 1 işlemesiz 2		Meşin mahfaza derununda dirhemsiz mükemmel edevatlı iğneli çifte tüfenk adet 1 Ceviz mahfaza derununda çifte tabanca adet 1
Yine meşin mahfaza derununda şışhane taklidi mükemmel edevatlı çifte tüfenk adet 1		İngilizkârı ceviz kundaklı roveler adet 1
Üzeri işlemeli siyah mahfaza deru- nunda gümüş kakmalı kapsüllü maa edevat tabanca adet 2		Çınar mahfaza derununda mükemmel edevatlı roveler adet 1
Maden mahfaza derununda vidalı çakmaklı tabanca adet 1		Meşin mahfaza derununda beyaz saplı mükemmel edevatlı roveler adet 2
Maden mahfaza derununda İngilizkârı mükemmel edevatlı tabanca adet 2		Siyah mahfaza derununda timuru çiçekli ve edevatlı siyah saplı tabanca adet 2
Gül ağacından mahfaza deru- nunda mükemmel edevatlı kapsüllü tabanca adet 2		Maden mahfaza derununda mükemmel edevatlı timuru beyaz şışhaneli tabanca adet 2
		Meşin mahfaza derununda som saplı timuru beyaz ufak el roveleri adet 1

Çınar mahfaza derununda siyah ve beyaz demirli zahırdan dolar ufak tabanca adet 2	Maden muhafaza derununda sedef saplı sarı çakmaklı ve demiri beyaz maa fişenk rovelver adet 1	
Taban donanmalı meç biçimi taban kılıç adet 1	Kabze ve kını altın işlemeli kebir taban hançer adet 1	
Kâr-ı kadîm kırk nerdiben tabir olunur taban kılıç adet 1	Sedef saplı altın işlemeli taban balta adet 1	
Geyik boynuzu kabzeli timuru oluklu ev bıçağı adet 2	Ceviz mahfaza derununda : adet 1 kurşun kalıbı 1 barutluk 1 miftah 1 kapsül kutusu <u>1</u> cımbız 5	
Ruganlı sandık derununda çanta : adet 1 keten 1 meşin 1 el için meşin <u>1</u> ruganlı rovelver kılıfı 4	Keten bezinden el çantası adet 1	
Sarı köseleden tabanca kılıfı adet 2 <u>5</u> kayış 7	Sarı kösele ve keten bezi tabanca kılıfı adet 1 kösele 2 keten bezi <u>3</u>	Softan mamul fişenklik adet 3
Derununda dört teneke Vinçister fişengi memlu sarı köseleden fişenk mahfazası adet 1	Bir kâğıt derununda Vinçister fişengi adet 50 <u>50</u> yeni meşin muhafazada 100	
Teneke barutluk adet 1	İki adet meşin kese derununda tüfenk ve tabanca kurşunu adet 75 tüfenk için <u>70</u> tabanca için 145	Derunu memlu kapsül kutusu adet 11
Derunu fişenk ile memlu teneke adet 9	Derunu fişenk ile memlu mukavva kutu adet 17	

Derununda birer kıyye barut memlu teneke adet 2	Hasır işlemeli fişenk kutusu adet 1	Kahve rengi keten bezin- den tüfenk sandık kılıfı adet 3
	ağaç kebir baston adet 1	

Hüdavendigâr-ı sâbık Sultan Murad Han hazretlerine mahsus olup mâbeyn-i hümâyun tüfenk odasında mevcut bulunan bâlâda muharrer elli sekiz kalem esliha ve teferruât-ı sairesi tealluk ve şerefsudur buyurulan emir ve irade-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne mantûk-ı münifi veçhile emaneten oda-i mezkûrda mahfuz bulunmuş olduğunu musaddak işbu defter tahrir ve takdim olundu, olababta emr-ü-ferman hazret-i men lehül-emrindir.

Fi 13 eylül sene 1292

Ser tüfengi-i hazret-i şehriyârî

Tahir ibn-i Mehmed

Kırmızı kalemle bir derkenar :

Balâda muharrer esliha ve teferruat-ı sairesiyle hazine-i ende-rûn-ı hümâyuna ol zaman gönderilip orada mahfuz bulunmakta idüğü.

*
* *

Hüdavendigâr-ı sâbık Sultan Murad Han hazretlerine mahsus olup emaneten mâbeyn-i hümâyunda tevkif olunan âdi siyah ru-ganlı el çantası derununda bulunan :

Parça adet

- 6 Mavi kadife mahfazada altın üzerine kebir tek incili göğüs ve kol düğmeleri takım
- 8 Kırmızı meşin mahfaza derununda kezalik kol ve göğüs düğmeleri altın 1
- 8 Kezalik düz biçim altın 1
- 6 Altın üzerine kehriba kaplı tepeleri sagîr tek taşlı
- 6 Yine bu cinsten olup düz biçim
- 4 Kol düğmelerinden mâada mevcut olan göğüs düğmesi
- 4 Altın üzerine yeşim taklidi
- 4 Süleymaniye taşı taklidi

Parça adet

- 4 Yuvarlak biçim yeşil taş düğme
 2 Altın üzerine mineli ve ikişer sagir taşlı kol düğmesi
 2 Altın üzerine çiçek işlemeli çifte kol düğmesi
 5 Fildişi kol ve göğüs düğmesi
 1 Altın boyun bağı iğnesi
 1 Gümüş boyun bağı iğnesi (mevcut olmadığı)
 81 yalnız seksen bir adettir.

Altın saat ve kordon :

Adet

- 1 Maa ufak köstek düz altın saat
 1 Maa kordon kâr-ı kadim takvimli saat
 2 Üzeri camlı maa kordon altın saat
 1 Üzerine camlı sarı ve beyaz altın kordonlu saat
 1 Maa kordon altın saat
 1 Kırmızı mine üzerine pırlanta ile müzeyyen saat ile pırlanta sürgülü uzun ve kısa kordon
 3 Altın kordon
 84 Bir kese derununda liray-ı osmanî
 3 Mecidiye
 97 yalnız doksan yedi adet

Talik mühür : *Şevkî Efsar*³¹**Yedimize vasıl olduğu**³²

Cennetmekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin yağlı boyalı kebir alay resimleri:

<u>Kıta</u>	
1	}
Yalnız bir kıta	

Bu dahi gelmedi

³¹ Buradaki شوق افسار Şevkî Efsar mührü Sultan Murad'ın validesi Şevkefzâ kadınıdır. Sultan Murad'a aid silahlardan mâada diğer mücevherat ve para, sonradan müracaatları üzerine suretini naklettiğimiz bir defterle iade olunmuştur. Valide sultan kendilerinden alınıp da iade edilmeyen şeylerin kenarına kırmızı kalemle işaret ettirmiştir ki listenin kenarındaki kayıtlar bunlardır. Valide sultan gönderilmeyen bu eşyanın da verilmesini rica etmiş olup bu husustaki arızanın sureti daha sonraki metin arasındadır.

³² Yukarıki mücevherat ve para listesinde iade edilmeyen, eşyaların kenarına işaret edilmiştir.

Cennetmekân Sultan Abdülâziz Han hazretlerinin ihsan buyurdukları altı mermer üstü gümüş saksı bir çift

$\frac{\text{Adet}}{2}$	}	Bu da gelmedi
Yalnız iki adet		

Bâlâda muharrer-ül-esami yüz seksen adet eşya müteallik ve şerefsudur buyurulan emr-ü-ferman-ı cenâb-ı mülûkâne mantuk-ı münifi veçhile tevkif kılınmış olduğunu musaddak işbu mahalle şerh verilerek temhir kılındı.

20 eylül sene 92

Ser kurenây-ı hazret-i şehriyari

Sultan Murad'a ait olan bu eşya parasına varıncaya kadar Abdülhamid'in emriyle musadere edildikten bir müddet sonra sabık hükümdarın validesi 1296 recepte[1879 m.] padişâha aşağıdaki arizayı takdim ile saat, düğme ve saire gibi oğlunun şehzadelik mahsulü olan eşyalarının iadesini istirham etmiştir.

Şevketlü mehabetlü velinimet-i bî minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretleri,

Daima calib-i şükr ve sipas-ı hakirânemiz bulunan avâtıf-ı bigaye-i hümâyunlarına emniyet ve istinadımızın kalbi cariyânemize verdiği cür'et, huzur-ı hilâfetpenahlerini bir an tasdiden hali bırakmıyacağı malûm-ı mülûkâneleri idüğünden levazım-ı zatiyye ve idare-i beytiyyemizin bir hal-i fetrette müstemir oluşu bazı ihtiyacatın husulüne bizi talebkâr eylediği cihetle yed-i müeyyed-i şâhânelerinde emaneten tevkif ve hıfz-olunan saat ve düğme ve saire gibi puslası tarafımızda mahfuz şehzadelik mahsulü birkaç parça eşyanın iade ve ihsanını biraderiniz temenni ediyorlar. Niyaz-i cariyânemi huzur-ı veliyyünniamilerine arza cesaret verdi; herhalde emr-ü-ferman efendimiz hazretlerininidir. Fi receb sene 1296

Şevkî Efsar

Valide sultanın bu arızası üzerine Abdülhamid birkaç parçası hariç olarak mücevherat ve paraları iade ediyor. Valide Sultan eşyaların geldiğini ve bazılarının teslim edilmediğini ve fakat silâhların istenmediğini havi Abdülhamid'e 21 receb 96 tarihli ikinci bir arıza daha takdim ediyor:

Şevketlû pâdişahımız efendimiz hazretleri ,

Tarafımıza ihsan buyurulan eşya gelip yedimize vasil oldu; noksan olan bir iğne ve bir de pederlerinin resmi, bir çift gümüş saksı³³ malûm-ı şâhâneleri oldukta esliha için taleb etmedik. Yedimde olan eşyayı bilmiyorum, defterini isterim buyurduğunuz için malûm-ı şâhâneleri olmak üzere defteri hakipây-i şâhânelerine takdim kılındı³⁴. Yed-i şâhânelerinde emaneten tevkif olunup zâyî olduğunu biraderiniz istemiyorlar. Herhalde emr-ü-ferman pâdişahımız efendimiz hazretlerindedir.

21 recep sene 96

Cariyeleri

Şevki Efsar

---

³³ Abdülhamid biraderinin silâh ve mücevherat ve diğer eşyalarını müsadere ederken alınan eşyanın bir defteri de Sultan Murad tarafına bırakılmıştı. Bunun üzerine Abdülhamid eşyanın defterini istemiş, anlar da göndermişler. Defterde silâhlar da bulunduğundan anları da istiyorlar diye kızmış olacak ki kendisine verilen cevapta silâhların istenmediği bildirilmiştir.

